

**UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA**

Studijní obor: **SLAVISTICKÁ STUDIA SE SPECIALIZACÍ –
POLONISTIKA**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

EVA KLIMKOVÁ

**Człowiek w świetle polskiej i czeskiej frazeologii –
wybrane zagadnienia**

**The Concept of Human Being in Polish and Czech Phraseology –
Selected Areas**

Vedoucí práce: Dr Renata Rusin-Dybalska

Praha 2007

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze dne 19.12.2007

.....

Eva Klimková

SPIS TREŚCI:

1. WSTĘP	5
2. PRZEDMIOT FRAZEOLOGII	8
2.1. ŹRÓDŁA FRAZEOLIZMÓW	9
2.2. KLASYFIKACJE ZWIĄZKÓW FRAZEOLIZMÓW.....	16
2.2.1. KLASYFIKACJA KLASYCZNA	16
2.2.1.1. Frazy	16
2.2.1.2. Zwroty	16
2.2.1.3. Wyrażenia	17
2.2.1.4. Związki frazeologiczne stałe	17
2.2.1.5. Związki frazeologiczne łączliwe	17
2.2.1.6. Związki frazeologiczne luźne	18
2.2.2. KLASYFIKACJA TYPOLOGICZNA	18
2.2.2.1. Frazy	18
2.2.2.2. Zwroty	19
2.2.2.3. Wyrażenia rzeczownikowe	20
2.2.2.4. Wyrażenia określające	21
2.2.2.5. Wskaźniki frazeologiczne	21
2.2.2.6. Idiomy (związki idiomatyczne)	21
2.2.2.7. Frazemy (połączenia frazeologiczne)	22
2.2.3. KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA	23
2.2.3.1. Związki frazeologiczne otwarte	23
2.2.3.2. Związki frazeologiczne zamknięte	23
2.2.3.3. Frazeologizmy środowiskowe	24
2.2.3.4. Slogany	24

2.2.3.5. Komendy i komunikaty dyrektywne	25
2.2.3.6. Terminy	25
2.3. FUNKCJE FRAZEOLOGIZMÓW	25
3. WYBRANE ZAGADNIENIA CZESKIEJ I POLSKIEJ FRAZEOLOGII	27
3.1. CECHY CHARAKTERU LUDZKIEGO	30
3.2. WYRAŻANIE EMOCJI I STANÓW PSYCHICZNYCH	48
4. ZAKOŃCZENIE	72
5. RESUMÉ	75
6. SUMMARY	78
7. BIBLIOGRAFIA	81

1. WSTĘP

Temat dotyczący frazeologii wybrałam z powodu moich zainteresowań tematyką gier słownych. W obu językach zbiór jednostek frazeologicznych jest bardzo bogaty i uważam, że warto przyjrzeć się im bliżej. Moja praca dotyczy tylko pewnego wycinka polskiej i czeskiej frazeologii, a mianowicie tych stałych połączeń wyrazowych, które dotyczą człowieka a szczególnie ludzkiego charakteru oraz stanów psychicznych, emocji, uczuć.

Podstawowe źródła, z których czerpałam informacje, to prace językoznawcze takich badaczy, jak S. Skorupka, A.M.Lewicki, S. Bąba, B. Rejakowa, M. Basaj, D. Rytel. W największym stopniu korzystałam ze słowników frazeologicznych.¹ Z nich pochodzi materiał poddany analizie. Do części teoretycznej, dotyczącej podstawowych pojęć frazeologii, posłużył mi artykuł *Frazeologia* opracowany przez A. M. Lewickiego i A. Pajdzińską w publikacji *Współczesny język polski* (Lublin 2001). Kilka potrzebnych informacji o polskiej frazeologii i o wydanych dotychczas w Polsce słownikach frazeologicznych znalazłam także na stronach internetowych *frazeologia.pl*. Tą stronę prowadzą studenci polonistyki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Na stronie jest także spis bibliografii związanej z frazeologią (językoznawstwem) i słownikami (leksykografią), który służył mi pomocą w wyszukiwaniu stosownych źródeł literatury. Informacje do części analitycznej, odnoszącej się do charakteru i emocji człowieka, czerpałam z prac Pani Profesor Pajdzińskiej, która zajmuje się tą dziedziną frazeologii². Inspiracją były dla mnie także słowniki opisujące czeską i polską frazeologię, szczególnie te dotyczące części ciała i zwierząt. Pozostałe tytuły książek, z których korzystałam wymieniam w spisie bibliograficznym na końcu pracy.

Moja praca składa się z kilku części. Po wstępie, w rozdziale drugim scharakteryzowałam przedmiot frazeologii, sprecyzowałam podstawowe pojęcia

¹ Słownik frazeologiczny, red. W.Głuch Wrocław 2003

E. Mrháčová, R. Ponczová, *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2004

E. Mrháčová, R. Ponczová, *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2003

M. Basaj, D.Rytel, *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, Katowice 1981

H. Pietrak-Meiser, *słownik frazeologiczny czesko-polski*, Lublin 1993

S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989

E. Mrháčová, R. Ponczová, *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2004;

E. Mrháčová, R. Ponczová, *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2003

² A. Pajdzińska, *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata*, [w:] J. Bartmiński, *Językowy obraz świata*, Lublin 1999;

A. Pajdzińska, *Wartościowanie we frazeologii*, *Język A Kultura* III, 1991

frazeologii łącznie ze źródłami frazeologizmów, przedstawiłam klasyfikację związków frazeologicznych i opisałam ich funkcje. Trzeci rozdział porównuje wybrane zagadnienia czeskiej i polskiej frazeologii. W tej części analizowałam cechy charakteru ludzkiego, emocje i stany psychiczne człowieka wyrażane we frazeologii.

Przedmiotem frazeologii jest metaforyczne formułowanie myśli i różnorodne ujmowanie ich w szatę językową. Często są to arcydzieła dowcipu językowego. Frazeologia uczy tworzenia własnych i niepowtarzalnych metafor. Pozwala na obrazowanie świata w mądry i zabawny sposób.

Frazeologizmy są bardzo liczne we wszystkich językach. Ich sens nie wynika z dosłownego znaczenia poszczególnych słów, które się na nie składają, lecz z historii języka, kultury, z tradycji literackiej, w końcu z sytuacji, w której zostały użyte.

Kiedy w wypowiedzi mają się pojawić związki wyrazowe, z góry staramy się ocenić ich trafność ze względu na znaczenie, jakie niosą, budowę, ze względu na zgodność z normą języka (poprawność, zawartość elementów stałych), styl, ze względu na typ odbiorcy i sytuację, wreszcie ekspresję, ze względu na emocje, uczucia i stosunek do odbiorcy. Dobieramy zatem i łączymy wyrazy tak, żeby po zestawieniu odpowiadały myślom, uczuciom i emocjom, które chcemy przekazać, aby odbiorca odebrał i zrozumiał całość zgodnie z naszymi intencjami.³

Podstawową cechą jednostki frazeologicznej jest jej względna stabilność i związana z tym reprodukowalność. Poszczególne komponenty występują obok siebie w ustalonym porządku i ustalonej postaci. Zakres zmienności jest ograniczony zarówno pod względem gramatycznym, jak i leksykalnym. Jedynie powtarzalność konstrukcji w różnych kontekstach gwarantuje jej miejsce w zasobie frazeologicznym języka ogólnego lub którejś z jego odmian. Sygnałem wejścia do normy jest zamieszczenie połączenia wyrazowego w słowniku frazeologicznym.

Frazeologia każdego narodu jest jego wielkim bogactwem kulturowym. Stwarza most pomiędzy światem naszych przodków i nami. Zobowiązuje nas do poznawania wartości odziedziczonych, ich zachowywania i wzbogacania. Okazuje się prawdziwą skarbnicą wiedzy o ludziach i otaczającym ich świecie. Nawarstwiający się od wieków materiał frazeologiczny odbija historię oraz materialną i duchową kulturę narodu. Dzięki niemu możemy lepiej poznać, co czuli i jak żyli nasi przodkowie, możemy obserwować

³ www.frazeologia.pl

zachodzące w ich mentalności zmiany, przyglądać się temu, jak przekształcają się wokół rzeczywistość wpływała na ich codzienne życie.

2. PRZEDMIOT FRAZEOLOGII

Termin *frazeologia* jest pochodzenia greckiego. *Phrasis* znaczy "mówienie" a *lógos* "słowo, nauka".⁴ To określenie ma kilka znaczeń, dwa językowe, pozostałe przerośne. W terminologii naukowej wyrazem „frazeologia” określa się dział językoznawstwa, dokładnie leksykologii, który analizuje i opisuje utrwalone połączenia wyrazów zwane związkami frazeologicznymi lub frazeologizmami, np. *rzucić kłody pod nogi* ‘przeszkadzać, utrudniać co komu’, *ślepy zaułek* ‘sytuacja bez wyjścia’ itp. Drugie znaczenie językowe to zbiór związków frazeologicznych występujących w danym języku, stylu lub badanym zbiorze tekstów (np. frazeologia dzieł Adama Mickiewicza).⁵ Potocznie (ironicznie albo żartobliwie) termin frazeologia stosowany jest na oznaczenie nietypowego sposobu wyrażania się, wypowiedzi nie dotyczącej rzeczywistości, gadaniny, pięknych słów i haseł bez głębszej treści, np. *Co ty mi tu mówisz taką frazeologią, nic nie rozumiem!* albo połączenie wyrazów, które niesie nowe znaczenie, zwykle dowcipne albo - przeciwnie – nieudolne, np. *Autor używa ciekawej frazeologii, która daje jego tekstom szczególne zabarwienie. Co za frazeologia! Błąd na błędzie.*⁶

Frazeologia stanowi jeden z najbardziej specyficznych działów każdego języka. Ta dziedzina leksykologii jest nauką stosunkowo młodą. Jej badania zapoczątkowane przez Charlesa Bally’ego rozpoczęto dopiero po drugiej wojnie światowej i zajmowano się nią zwłaszcza w Związku Radzieckim. W Polsce zainteresowanie frazeologią wzrosło dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku.⁷ Nie znaczy to jednak, że frazeologia nie pojawiała się już wcześniej. Termin *frazeologia* po raz pierwszy pojawił się już w XVI wieku w tytule słownika greko–łacińskiego M. Neandra. W języku polskim dziedziną tą zajmowało lub zajmuje się sporo badaczy. Należałoby wymienić tu takich autorów, jak S. Skorupka, A. M. Lewicki, A. Pajdzińska, S. Bąba, M. Basaj, E. Kozarzewska, D. Rytel czy W. Chlebda.

Frazeologizmem albo związkiem frazeologicznym oznaczamy utrwalone społecznie połączenie co najmniej dwóch wyrazów, którego sens nie wynika ze znaczeń komponentów. Frazeologizm musi być zapamiętywany w całości. Same frazeologizmy nie mogą występować jako teksty, to stwarza różnicę między frazeologizmami i

⁴ Frazeologia [w:] Wielka encyklopedia powszechna PWN, t.4, Warszawa 1964, s. 14

⁵ A.M. Lewicki, A.Pajdzińska, Frazeologia, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. II, red. J.Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin 2001, s. 315

⁶ www.frazeologia.pl

⁷ M. Basaj, D. Rytel (red.), Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej I, Słowo wstępne, Wrocław 1982

przysłowiami. Przysłowia są minimalnymi tekstami utwalonymi w społecznym zasobie formuł tekstowych, czego o frazeologizmach nie można powiedzieć.

Szczególnym przypadkiem deleksykalizacji jest defrazeologizacja. Jest to zabieg stylistyczny, polegający na tymczasowym użyciu wyrażenia, zwrotu, frazy lub wyrazu w znaczeniu wynikającym z jego budowy. Defrazeologizacja polega zatem na dosłownym użyciu składników związku frazeologicznego, które mają w nim znaczenie przenośne, albo na dosłownym użyciu związku frazeologicznego, w którym suma znaczeń wyrazów ma znaczenie przenośne. Np. (idiom) *Do mojego okna przyleciał biały kruk i zastukał dziobem w szybę.* (*biały kruk* jako związek frazeologiczny = ‘egzemplarz rzadko spotykanej książki’, a w przykładowym zdaniu użyto tego wyrażenia w znaczeniu dosłownym: ‘kruk, który ma białe pióra’). Inny przykład (z frazemem): *Złóżcie, kochani, wszystkie podania na razie na kupkę. Jutro zaniosę je do biura.* (frazem *składać podanie* ze znaczenia przenośnego ‘wręczać podanie do rozpatrzenia’ zmienił znaczenie na dosłowne ‘układać na stosie’).

2.1. ŹRÓDŁA FRAZEOLOGIZMÓW

Frazeologia języka jest ściśle związana z życiem społeczeństwa, które się owym językiem posługuje. Podstawowym źródłem informacji o frazeologizmach jest osobiste doświadczenie językowe wyniesione z domu, lektur, szkoły, kontaktów z innymi ludźmi. Równie ważnym zasobem wiedzy jest słownik frazeologiczny. Słownik jest opracowywany na podstawie naukowych badań tekstów i mowy. Znajdują się w nim jednostki, które uznano za utwalone związki frazeologiczne.

Utrwalone połączenia frazeologiczne rejestrują już najstarsze słowniki języka polskiego, jak np. Knapiusza (XVI w.), Troca (XVIII w.), Lindego (pocz. XIX w.), Karłowicza-Kryńskiego-Niedźwiedzkiego (lata 50. XX w.), Doroszewskiego (lata 70. XX w.).

Istnieją trzy sposoby wzbogacania zasobu leksykalnego danego języka – tworzenie nowych jednostek, nadawanie nowego znaczenia jednostkom istniejącym oraz zapożyczanie jednostek z innych języków.⁸

⁸ R. Tokarski, Słownictwo jako interpretacja świata, [w:] J. Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin 2001

Większość polskich frazeologizmów powstała na gruncie języka polskiego. Główna część zasobu frazeologicznego powstała na podstawie metafory i metonimii - np. *związać komuś ręce* 'powodować, że ktoś nie może nic zrobić, pozbawiać kogoś możliwości decydowania, swobody działania', *chodzić z głową w chmurach* 'żyć we własnym świecie, być oderwanym od rzeczywistości', *wziąć / brać nogi za pas* 'uciekać', *robić z muchy słonia* 'stwarzać niepotrzebne problemy, traktować coś zbyt poważnie, wyolbrzymiać coś'.

Wiele związków frazeologicznych rodziło się z przyglądania się otoczeniu człowieka, jego postępowaniom itp., np. *nosić kogoś na rękach* 'zaspokajać czyjeś życzenia, dogadzać komuś', *nogi się pod kimś uginają* 'ktoś pod wpływem silnego zdenerwowania, złej wiadomości odniósł wrażenie, że nie może stać na nogach', *nie zmrużyć oka* 'nie zasnąć, nie móc zasnąć', *padać na nos* 'być bardzo zmęczonym', *pod jednym dachem* 'we wspólnym domu, mieszkaniu', *jakby piorun w kogoś strzelił* 'o sytuacji zaskoczenia, wzburzenia', *jak księżyc w pełni* 'o kimś okrągłym, pyzaty', *jak przez mgłę* 'niedokładnie, niewyraźnie'.

Niektóre frazeologizmy wykorzystują warstwę brzmieniową języka - połączenia bliźniacze: *trele-morele* 'niepoukładane myśli, bzdury, nonsens, głupstwo', *klituś-bajduś* 'gadanie, paplanie, klepanie', *fiksum-dyrdum* 'być stuknięty, puknięty, szurnięty', *hocki-klocki* 'żart, zabawa, głupota'; eufemizmy: *kurczę blade* (przekleństwo, zwykle w funkcji parentezy), *mam cię w dużym poważaniu* 'jesteś mi obojętny'; aluzje: *okna można trzymać przy kimś otwarte* 'o osobie mało inteligentnej'; gra między supozycją formalną a materialną (*cztery litery* 'tyłek/dupa').

Frazeologizmy opisują ludzkie przekonania i ich poglądy na świat, są świadectwem życia w bardziej i mniej odległych epokach. Na przykład średniowieczna tradycja rycerska dała początek zwrotom: *ktoś zdobywa ostrogi* 'odnosić sukcesy', *ktoś wstępuje w szranki* 'stanać do boju (szranki to miejsce pojedynku, turnieju)', *ktoś kruszy kopie o coś* 'sprzeczać się o coś', *ktoś wysadził kogoś z siodła* 'pozbawić kogoś znaczenia, stanowiska', *ktoś zażył kogoś z mańki* 'podejść kogoś podstępnie, wyprowadzić w pole, oszukać', *ktoś rzuca komuś rękawicę* 'prowokować kogoś', *ktoś podejmuje rękawicę* 'przyjmować wyzwanie', *ktoś zwija chorągiewkę* 'wycofać się z czegoś, rezygnować z czegoś, przygotowywać się do odejścia'. Podczas uroczystości pasowania na rycerza kandydat otrzymywał ostrogi. Od tego momentu powinien regularnie uczęszczać w turniejach, które odbywały się na ogrodzonym placu, zwanym szrankami. Wstąpienie w szranki oznaczało gotowość do walki. W turniejach używano różnej broni, m.in. kopii,

niekiedy zdarzyło się, że łamano, inaczej – kruszono kopie. Walczący rycerz starał się wysadzić przeciwnika z siodła, zrzucić go z konia. Szanse w walce rosły, gdy rycerz potrafił niespodziewanie przerzucić broń z prawej ręki do lewej (mańki) i zadać trudny do odparowania cios. Według średniowiecznego obyczaju rzucenie rękawicy oznaczało wyzwanie na pojedynek, a podjęcie jej – przyjęcie wyzwania. Zwinięcie chorągwi symbolizowało zakończenie bitwy lub zaprzestanie dalszej walki.⁹

Inspiracją do tworzenia frazeologizmów były także sposoby torturowania, np. *stać pod przęgierzem* ‘być obwinionym, oskarżonym o co, być napiętnowanym winą w oczach ogółu, wobec opinii publicznej’; metody wymierzania sprawiedliwości, np. *sprawa gardłowa* ‘pociągająca za sobą karę śmierci, dotycząca kary śmierci’. Inne jednostki frazeologiczne były początkowo określeniami istotnych kulturowo gestów i zachowań ludzkich, np. *bić się w piersi* ‘żałować czegoś, przyznawać się do winy’, *wyrywać (sobie) włosy z głowy* ‘bardzo nad czymś ubolewać, rozpaczać’, *rzucić się przed kims na kolana* ‘czcić kogoś, mieć dla kogoś uznanie; być uległym względem kogoś, pokornie o coś prosić’.

W zasobie frazeologicznym odzwierciedlają się również zmiany kultury duchowej i materialnej. Wyjściowa motywacja związków frazeologicznych zaciera się w wyniku niestabilności kulturalnej i ulega zmianom semantycznym i formalnym. W zależności od zmian w czasie i wiedzy historycznej użytkowników języka może przetrwać motywacja frazeologizmu. Wiele związków wyrazowych, nazywających zwyczaje i praktyki charakterystyczne dla pewnej kultury, na skutek zmian kulturowych starzeją się i wychodzą z użycia, np. *podać komuś czarną polewkę* (zwrot z *Pana Tadeusza*) ‘symboliczne zachowanie oznaczające odrzucenie oświadczyn’, inne frazeologizmy zostały natomiast zapomniane, np. *ktoś dostał od kogoś wieniec grochowy* (wieniec z suchej grochowiny, zawieszony na wozie lub drzwiach izby kawalera, był równoznaczny z odmową).

Frazeologizmy były motywowane także opowieściami historycznymi, anegdotami, legendami, tekstami literackimi i przysłowiami. Takie związki mają formę *quasi*-cytatów, np. *Kości zostały rzucone* – słowa Cezara wypowiedziane przed przekroczeniem Rubikonu lub motywów tekstów, np. *pięta Achillesa – Iliada*, *arka Noego – Biblia*. Związek traci motywację w momencie, gdy tekst lub opowieść zostają zapomniane.

⁹ A.M. Lewicki, A.Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II, red. J.Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin 2001, s. 321-322

Ważnym źródłem frazeologii jest Biblia. Jej powszechnie znane cytaty i motywy tekstu stały się związkami frazeologicznymi, zwanymi biblizmami, które mają zasięg międzynarodowy, np. *co jest twoje, to jest moje* (Jan 17,10) ‘pierwotnie wspólnota duchowa, obecnie materialna’, *chleb nasz powszedni* (Mat. 6,11) ‘podstawowe pożywienie’, *syn marnotrawny* (Jan 15,11) ‘lekkomyślny młody człowiek, nawrócony grzesznik’, *Syn Człowieczy* (Mat. 24,30) ‘Chrystus’, *ujrzeć światło dzienne* (Mat. 5,14) ‘urodzić się, powstać’, *wdowi grosz* (Mk 12, 42) ‘niewielka suma lub niewielki dar składane z serca przez kogoś niezamożnego, kosztem wyrzeczeń’, *wilk w owczej skórze* (Mat. 7,15) ‘obłudnik, skrywający swoje zamiary pod maską niewiniątka’, *niewierny Tomasz* (J. 20, 27) ‘sceptyk’.

Kolejnym źródłem frazeologizmów jest mitologia grecka i rzymska oraz literatura i historia starożytna. Związki te odbijają wspólną tradycję kulturową narodów europejskich i są wspólne dla wielu języków. Do mitologii odwołują się na przykład: *pięta Achillesa* ‘czyjaś słaba strona, wada’, *powstać/odrodzić się jak feniks z popiołów* ‘ptak, który po samospaleniu odradza się z popiołu / człowiek, który potrafi „powstać” i żyć dalej’, *jabłko niezgody//jabłko Eris* ‘przyczyna konfliktu’, *łódź Charona* ‘symbol śmierci’, *puszka Pandory* ‘źródło nieszczęść, zgryzot, klęsk’, *piękny jak Apollo* ‘być bardzo pięknym (o mężczyźnie), mieć harmonijną budowę ciała i klasyczne rysy’, *piękna jak Wenus* ‘być bardzo piękna’, *nić Ariadny* ‘wyjście z sytuacji, droga powrotna, nić przewodnia’, *szyfowa praca* ‘ciężka praca, która nie przynosi efektów’; do literatury starożytnej: *biały kruk* ‘unikat’ (z antyku, Juwenal /55-130 n.e./, *Satyry VII*), *mącić wodę* ‘maskować się, intrygować, wprowadzać zamęt’ (z bajki Ezopa /VI w.n.e./, *Wilk i Baran*), *stroić się w cudze piórka* ‘przypisywać sobie cudze zasługi’ (z bajki Ezopa, *Kawka i ptaki*), *zło konieczne* ‘przykry obowiązek, konieczność’ (z tragedii Eurypidesa /480-407 p.n.e./, *Orestes*); z historii starożytnej: *przekroczyć Rubikon* ‘uczynić nieodwołalny krok, podjąć ważną decyzję’.

Podczas kształtowania się frazeologii wielką rolę odgrywały także dzieła literackie napisane w późniejszych epokach, jak na przykład Williama Szekspira: *być albo nie być (oto jest pytanie)* ‘brak zdecydowania, niemożność podjęcia decyzji, dylemat’ (cytat z *Hamleta*), *złe się dzieje w państwie duńskim // coś się psuje w państwie duńskim* ‘dzieje się coś złego, niewłaściwego, sytuacja ogólna jest niepokojąca’ (z *Hamleta*), *zab czasu* ‘niszczące działanie czasu’ (z komedii *Miarka za miarkę*), *pokazać coś bez ogródek* ‘pokazać stan faktyczny, rzeczywistość bez upiększeń’ (zwrot z *Hamleta*). Znane jest również powiedzenie *walczyć /walka/ z wiatrakami* ‘robić coś lub prowadzić walkę mimo

braku jakichkolwiek szans na powodzenie' (z powieści Miguela de Cervantesa Saavedry *Przemeślny szlachcic Don Kichot z Mancy*).

Osobną grupą są frazeologizmy derywowane od przysłów, społecznie ustalonych powiedzeń, podobnych do związków frazeologicznych. Przysłowia zwykle pełnią funkcję moralizatorską, niekiedy prognostyczną (przysłowia meteorologiczne). Powstawały one przez całe wieki na podstawie obserwacji przyrody, zachowań ludzi i zwierząt. Frazeologizm tworzony z przysłowia wymaga przekształcenia niektórych części, aby pełnił wartość dydaktyczną. Na przykład na podstawie przysłowia *Nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło* został zbudowany frazeologizm *coś wychodzi komuś na dobre* 'coś jest dla kogoś, dla czegoś korzystne, przynosi komuś, czemuś pożytek'; podobnie powstał frazeologizm na podstawie przysłowia *Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada* - *ktoś pod kimś dołki kopie* 'ktoś szkodzi komuś, intryguje przeciw komuś'.

Jedną z metod wzbogacania zasobu frazeologicznego jest, jak już wyżej wspomniano, zapożyczanie z innych języków. W polszczyźnie zapożyczenia frazeologiczne mają przeważnie postać kalk (replik). Niektóre zapożyczone wyrażenia cytatowe są pozostawione w wersji oryginalnej, np. *vice versa* 'na odwrót, odwrotnie', *VIP* – '*very important person*, bardzo ważna osoba', *vis-à-vis* 'naprzeciwko', *vis major* 'siła wyższa, której działaniu nie można się przeciwstawić, której skutków nie można przewidzieć ani im zapobiec', *carpe diem* 'żyć pełnią życia, korzystać z każdego dnia'. Takie zapożyczenia uważane są za obcojęzyczne wtręty.

Polskie i czeskie frazeologizmy ulegały wpływom różnych języków obcych. Na czeską frazeologię od końca wieku XVIII i w pierwszej połowie XIX oddziaływały dość silnie niemieckie schematy frazeologiczne. W tym zakresie czeszczyzna różni się dosyć istotnie od polszczyzny, która wykazuje raczej zbieżność z frazeologią francuską. Francuski, traktowany jako język elit, wpływał na polskie związki frazeologiczne już od wieku XVII.

Francuskie wzorce frazeologiczne przenikały zarówno do dialektu kulturalnego języka polskiego, jak i do mowy potocznej. Szczególnie charakterystyczne są frazeologizmy związane z życiem towarzyskim, salonowym, z różnymi grami, zabawami, tańcami itp. Galicyzmy frazeologiczne wywarły m.in. wpływ na następujące polskie frazeologizmy: *w kwiecie wieku* : fr. *à la fleur de l'âge* 'v nejlepších letech', *odwrotna strona medalu* : fr. *le revers de la médaille* 'rub něčeho', *z lotu ptaka* : fr. *à vol d'oiseau* 'z ptačí perspektivy', *punkt widzenia* : fr. *point de vue* 'pohled // hledisko', *zamek błyskawiczny* : fr. *fermeture éclair* 'zip', *klatka schodowa* : fr. *cage d'escalier* 'schodiště', *godzina szczytu* : fr. *heure*

de pointe ‘špička’, *rok bieżący* : fr. *année courante* ‘letošní rok’, *stanąc na wysokości zadania* : fr. *être à la hauteur d’une tâche* ‘stačit na úkoly’, *wyciągnąć wniosek* : fr. *tirer une conclusion* ‘učinit závěr’, *łamać przepisy* : fr. *briser le règlement* ‘nedodržovat předpisy’, *ostatni krzyk mody* ‘poslední módní novinka’ : fr. *dernier cri de la mode* (coś, co dopiero stało się modne, coś, co jest aktualnie najmodniejsze), *robić dobrą minę do złej gry* : fr. *faire une bonne mine à mauvais jeu* ‘přetvařovat se’ (udawać dobre samopoczucie mimo niepożądaną, niekorzystną, złą, nieprzyjemną sytuację), *zostawić wolne pole* : fr. *laisser le champ libre* ‘nechat volnou ruku’ (nie ograniczać w działaniu).

Z kolei niemieckie schematy frazeologiczne oddziaływały przykładowo na następujące czeskie frazeologizmy, por. *zabít dvě mouchy jednou ranou* ‘upiec dwie pieczenie na jednym ogniu’ : niem. *Zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen*; *vysoká zvěř* ‘gruba zwierzyna’ : niem. *das Hochwild*; *odtáhnout // odejít s dlouhým nosem* ‘odejść z kwitkiem // z nosem na kwintę’ : niem. *mit langer Nase abziehen*; *je kam vítr tam plášt* ‘chorągiewka na dachu’ : niem. *er hängt den Mantel nach dem Winde*; *to je přitažené za vlasy* ‘to jest naciągane’ : niem. *das ist an den Haaren herbeigezogen*; *jsem mu trnem v oku* ‘jestem mu solą w oku’ : niem. *ich bin ihm ein Dorn im Auge*; *zůstat po škole* ‘zostać po lekcjach’ : niem. *nach der Schule bleiben*; *velké zvíře* ‘gruba ryba’ : niem. *grosses Tier*; *mít dlouhou chvíli* ‘nudzić się’ : niem. *lange Weile haben*; *nalít někomu čistého vína* ‘wyłożyć komuś kawę na ławę’ : niem. *jemandem reinen/klaren Wein einschenken*.¹⁰

W polskim zasobie frazeologicznym zostało także wiele germanizmów i rusycyzmów, spotykanych najczęściej na terenach byłego zaboru pruskiego, austriackiego i rosyjskiego. Niemiecki można zauważyć m.in. w stylu urzędowym, np.: *w pierwszym rzędzie* ‘przede wszystkim’ : niem. *in erster Reihe*; *jako taki* ‘występujący, traktowany we właściwym sobie charakterze, funkcji, zakresie’ : niem. *als solcher*; *ktoś wyciąga wniosek* ‘wnioskować, logicznie przewidywać na podstawie znanych przesłanek’ : niem. *einen Schluss ziehen*; *tu jest pies pogrzebany* ‘przyczyna kłopotów, ukryty problem’ : niem. *Hier liegt der Hund begraben*. Pożyczkami z rosyjskiego są np.: *jakby nie było* ‘jakkolwiek by było’, *ktoś okazuje pomoc* ‘wyświadczając usługę / przysługę’ : ros. *оказать услугу*, *pod rząd* ‘po kolejni’ : ros. *подряд*, *rzecz w tym* ‘chodzi o to, najważniejsze, że(by)’ : ros. *в этом (всё) дело*, *ktoś się wlecze w ogonie* ‘nie nadążać za rozwojem sytuacji, być zapóźnionym, zostawać w tyle’ : ros. *плестись в хвосте*; *ktoś zdjął kogoś ze stanowiska (funkcji)* ‘pozbawić kogoś stanowiska (funkcji)’ : ros.

¹⁰ T.Z. Orłowski, *Studia z frazeologii czeskiej i polskiej*, [w:] *Czeskie i polskie frazeologizmy przymiotnikowe*, Kraków 2005, s.15-16

сместить с должности; ktoś podłożył komuś świnie ‘stawiać kogoś w przykrym położeniu, złośliwie działać na czyjąś szkodę, zrobić świństwo’ : ros. *подложитъ свинью*.

Do urozmaicania frazeologii dochodzi również na skutek przenikania jednostek z różnych odmian środowiskowych i miejskich. Pośrednikiem przejmowania związków z innych odmian jest najczęściej młodzież, która ma tendencje do odmładzania sposobu wyrażania się oraz spontanicznie i łatwo używa nowych powiedzeń. Jednostka frazeologiczna przechodzi później z gwary młodzieżowej do języka ogólnego.

Do frazeologizmów środowiskowych, które weszły do polszczyzny ogólnej można zaliczyć przykładowo związek wyrazowy pochodzący z języka sportowców: *ktoś łapie drugi oddech* ‘ktoś przewycięża uczucie zmęczenia, czuje przyływ nowych sił, pozwalający na zwiększony wysiłek we współzawodnictwie’, w języku ogólnym znaczy ‘ktoś, uprzednio w trudnym położeniu, zaczyna być w lepszej sytuacji’; frazeologizm łowiecki, np.: *pies goni w piętke* ‘pies goni zwierza w kierunku przeciwnym niż prowadzą tropy’, w języku ogólnym *ktoś goni w piętke* ‘ktoś traci sprawność umysłową, postępuje w sposób przeczący rozsądkowi, mylnie rozumuje’; frazeologizm z języka aktorów, np. *co jest grane?* ‘jaka jest sytuacja na scenie?’, w języku ogólnym ‘o co chodzi, jaka jest sytuacja?’; frazeologizm karciarski, np. *duppek żółędny* ‘walet treflowy’, w języku ogólnym ‘człowiek niezaradny, safandula, oferma’.¹¹

Wśród frazeologizmów miejskich wyróżnia się gwara warszawska, np. związki: *sezon ogórkowy* ‘czas, w którym nic ciekawego w jakiejś dziedzinie się nie dzieje, np. w kulturze, w polityce itp.’, *puścić kantem* ‘oszukać kogoś; wycofać się z czegoś’, *mieć nosa* ‘umieć przewidywać, mieć intuicję’, *poczta pantoflowa* ‘przekazywanie sobie nawzajem informacji, często niesprawdzonych lub wyolbrzymionych’. Niektóre frazeologizmy używane są następnie w ogólnej polszczyźnie potocznej.

¹¹ A.M.Lewicki, A.Pajdzińska, Frazeologia, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. II, red. J.Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin 2001, s. 326-327

2.2. KLASYFIKACJE ZWIĄZKÓW FRAZEOLOGICZNYCH

W polskiej tradycji badawczej zostały opracowane i utrwaliły się trzy klasyfikacje, które ujmują kwestie frazeologii z trzech odrębnych punktów widzenia:

2.2.1. KLASYCZNA - Stanisława Skorupki, z podziałem na trzy typy budowy frazeologizmów i trzy stopnie łączliwości wyrazów;

2.2.2. TYPOLOGICZNA - Andrzeja Marii Lewickiego z podziałem na pięć składniowych typów frazeologizmów i dwa typy funkcjonowania ich znaczeń;

2.2.3. FUNKCJONALNA - Piotra Müldnera-Nieckowskiego z podziałem na trzy typy mechanizmu tworzenia się związków frazeologicznych;

2.2.1. KLASYFIKACJA KLASYCZNA

Opracowana została przez Stanisława Skorupkę w 1967 roku.¹² W świetle dzisiejszej nauki jest uważana za mniej aktualną, ale wciąż jeszcze bywa stosowana w polskim językoznawstwie. Klasyfikacja Stanisława Skorupki nie rozpatruje frazeologii z punktu widzenia kryterium funkcjonalnego, ale formalnego (według przynależności składników do odpowiednich części mowy) i semantycznego. Z tego punktu widzenia autor rozróżnił frazy, zwroty i wyrażenia.

2.2.1.1. Frazy - zespoły wyrazów, które mają formę zdania. Tworzone są z części rzeczownikowych i czasownikowych. Na przykład: *przelewać krew* ‘ginać za jakieś ideały, w obronie czegoś’, *serce pęka* ‘odczuwać wielki smutek, żal’, *nie ma co płakać nad rozlanym mlekiem* ‘nie ma co żałować tego, czego nie można zmienić; nie warto rozpaczać, kiedy coś złego już się stało’, *nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło*. Do fraz Skorupka zalicza też przysłowia, powiedzenia, sentencje, maksymy i porzekadła.

2.2.1.2. Zwroty - zespoły wyrazów, w których punktem centralnym jest czasownik, np. *ruszyć z martwego punktu* ‘posunąć się do przodu w załatwieniu jakiejś sprawy, w której

¹² S.Skorupka, Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. 1, Warszawa 1967

natknięto się na przeszkody’, *pluć sobie w brodę* ‘nie móc sobie czegoś wybaczyć, wyrzucać sobie coś, żałować, że się nie wykorzystało jakiejś sytuacji’.

2.2.1.3. Wyrażenia - zespoły wyrazów mające charakter nominalny. Dominantą wyrażenia jest z reguły rzeczownik lub przymiotnik, bywa nim również imiesłów przymiotnikowy, albo przysłówek, np. *francuski piesek* ‘o człowieku lub zwierzęciu bardzo delikatnym, przesadnie wybrednym’, *masło maślane* ‘wypowiedź zawierająca powtórzenie tego samego innymi słowami’, *szara eminencja* ‘ktoś, kto ma duży wpływ na decyzje na najwyższym szczeblu, ale nie zajmuje ważnego stanowiska’, *śladka idiotka* ‘atrakcyjna fizycznie, ale mało inteligentna kobieta, *pchli targ* ‘targ staroci, bazar z rzeczami starymi’; *kraina mlekiem i miodem płynąca* ‘miejsce obfitujące we wszystko’; *świeżo upieczony* ‘o kimś, kto nie dawno zdobył nowy zawód, wykształcenie itp.’. Do wyrażen zalicza autor także wszelkie ogólnie przyjęte połączenia przyimkowe, przysłówkowe i spójnikowe, takie jak: *co krok* ‘bardzo często’, *po sąsiedzku* ‘obok, niedaleko’, *po uszy* ‘w dużym stopniu, całkowicie’. Należą do tej grupy także wyrażenia szeregowo, złożone z wyrazów tej samej kategorii gramatycznej, np. *blaski i cienie* ‘dobre i złe strony czegoś’; *krótko i węzłowato* ‘zwięźle, streszczając się, nie rozwlekając tematu’.

Ze względu na kryterium semantyczne, tj. według stopnia łączliwości składników związku frazeologicznego, Skorupka podzielił frazeologizmy na stałe, łączliwe i luźne.¹³

2.2.1.4. Związki frazeologiczne stałe – funkcjonują w wypowiedzi jako wyrazy pojedyncze. Sens tych związków nie wynika z sumy znaczeń poszczególnych składników. Na przykład: *stary grzyb* ‘zgrzybiały starzec’, *stary koń* ‘o mężczyźnie lub dorastającym chłopcu’, *rogata dusza* ‘ktoś hardy, niepokorny’; *czyjaś gwiazda zgasła* ‘ktoś przestał wywierać wpływ na otoczenie, stracił znaczenie w swym środowisku’.

2.2.1.5. Związki frazeologiczne łączliwe – mają silny stopień zwartości, ale ich składniki nie uległy leksykalizacji, np. *dobry, świetny, zły humor* mają w tym przykładzie dosłowne znaczenia. W przypadku terminologii naukowej i technicznej stopień łączenia składników jest znaczny, np. *aparatus telefoniczny, aktor komiczny, ryba słodkowodna, koń wyścigowy, zapalenie płuc*. Czasami powyższe połączenia stałe zastępowane są odpowiednikami jednowyrazowymi, jak np. *aparatus telefoniczny (telefon), aktor komiczny (komik)*.

¹³ S. Skorupka, Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. 1, Warszawa 1989, s. 6-7

Łączliwy charakter mają także zwroty w formie analitycznej: *wykonać skok (skoczyć)*, *wyciągnąć wniosek (wynioskować)*. Stosowane są częściej w języku pisanym niż mówionym i zazwyczaj w stylu urzędowym. Wyrażenia porównawcze zalicza Skorupka do pogranicza frazeologii stałej i łączliwej. Całość związku porównawczego nie odbiega od sumy znaczeń swych podstawowych składników, np. *blady jak kreda, biały jak śnieg; czerwony jak burak albo jak rak; silny jak byk; wygląda jak strach na wróble, podobni do siebie jak dwie krople wody*. Część porównawcza związku frazeologicznego obrazowo podkreśla intensywność cechy lub czynności zawartej w elemencie głównym.

2.2.1.6. Związki frazeologiczne luźne - połączenia tworzone w danym momencie, za każdym razem. Są budowane poprzez łączenie wartości znaczeniowej elementów składowych. Na przykład: *droga przez wieś* (oba elementy mają dosłowne znaczenie), określenia drogi mogą powstawać tymczasowo, za każdym razem inne, zależne od terenu, przez który droga prowadzi: *droga przez lasy, przez góry, przez wrzosowiska*.

2.2.2. TYPOLOGICZNA KLASYFIKACJA

Jej autorem jest Andrzej M. Lewicki.¹⁴ Przedstawia ona składniowe zależności słów w związkach wyrazowych i w zdaniu je otaczającym. Sprzyja badaniom języka w zakresie wskaźników frazeologicznych, zestawień, frazemów, a także różnych aspektów składni frazeologizmów.

Związki frazeologiczne ze względu na funkcje składniowe dzielimy według tej typologii na:

2.2.2.1. Frazy, czyli ustalone połączenia wyrazowe, które nie wymagają żadnych uzupełnień, więc mogą być używane jako kompletne zdania. Ponieważ są często komentarzem do jakiejś treści, mogą także wchodzić w skład dłuższego tekstu albo stanowić replikę w dialogu. Na przykład: *grunt się pali komuś pod nogami* 'ktoś jest ścigany, prześladowany', *coś ma ręce i nogi* 'jest dobrze ułożone, skomponowane', *wyszło szydło z worka* 'stały się jawne uprzednio ukryte intencje działania', *ręce opadają* 'ktoś rezygnuje z jakiegoś działania tracąc wiarę w coś', *klamka zapadła* 'podjęto

¹⁴ A.M.Lewicki, A.Pajdzińska, Frazeologia, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. II, red. J.Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin 2001, s. 316-319

ostateczną decyzję‘ (coś się zdarzyło) i po krzyku ‘przebieg (nazwanego uprzednio zdarzenia) był krótszy (i mniej przykry), niż oczekiwano‘, *koniam z rzędem temu* (kto coś zrobi, wie, powie itp.) ,sądzę, że nie ma takiego (kto może coś zrobić, wiedzieć, powiedzieć itp.)‘.

Frazy zawierające formę osobową czasownika lub dopuszczającą wprowadzenie czasownika pomocniczego, odmieniają się przez czasy, np.: *klamka zapadnie*, *klamka zapadła* ‘decyzja została podjęta’; *i po krzyku*, *i było po krzyku* ‘wyrażenie oznaczające: już po wszystkim, nie było się czego bać’. Niektóre z fraz mają jednak formę czasu ustaloną, np. *koń by się uśmieł* ‘przedstawiona sytuacja jest absurdalna’.¹⁵

2.2.2.2. Zwroty, czyli utrwalone połączenia wyrazowe, które pełnią podstawową funkcję czasowników. Zwrot trzeba uzupełnić składnikiem typu rzeczownikowego, który określi, do kogo, czego lub do jakiego miejsca frazeologizm się odnosi, czasem jakiej wartości dotyczy. Na przykład: *trząść się jak galareta* - *ktoś trzęsie się jak galareta* ‘odczuwać drżenie całego ciała z powodu strachu, zimna’, *zbijać bąki* - *ktoś zbija bąki* ‘ktoś próżnuje, wałęsa się’, *siedzieć na walizkach* - *ktoś siedzi na walizkach* ‘ktoś spodziewa się, że niedługo będzie musiał opuścić miejscowość, w której zamieszkiwał, albo utraci stanowisko, które dotychczas zajmował’.

Niektóre zwroty mogą wymagać uzupełnienia więcej niż jednym członem nominalnym (np. zwroty nazywające relacje, działania na jakichś przedmiotach, akty komunikacji itd.), np.: *iść w parze z czym* - *coś idzie w parze z czymś* ‘coś współistnieje i pozostaje w związku z przyczynowym z czymś, coś towarzyszy czemuś’, *wkładać łopatą do głowy* - *ktoś wkłada komuś coś łopatą do głowy* ‘ktoś uczy kogoś czegoś, bardzo upraszczając problemy’, *wchodzić komuś do głowy* - *coś wchodzi komuś do głowy* (*dobrze / źle, z trudem*) ‘ktoś uczy się czegoś łatwo / z trudem’

Zwroty, które zawierają już rzeczownik w mianowniku i formę osobową czasownika, mogą być uzupełniane tylko rzeczownikiem w przypadku zależnym lub zaimkiem dzierżawczym, np. *kamień spadł komuś z serca* ‘ktoś poczuł ulgę, pozbywszy się zmartwienia, kłopotu’, *kurzy się im z głów* ‘są pijani’, *akcje czyjeś spadają* ‘czyjaś pozycja, popularność, znaczenie spadają, obniżają się’.

Niektóre zwroty nie zawierają czasownika, np.: *ktoś w krzyk* ‘ktoś zaczął krzyczeć’, *ktoś w nogi* ‘ktoś ucieka’.

¹⁵ A.M.Lewicki, A.Pajdzińska, Frazeologia, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. II, red. J.Bartmiński J., Współczesny język polski, Lublin 2001, s. 316

Zwroty są z reguły odmieniane przez czasy. Przez osoby, liczby i rodzaje odmieniają się te zwroty, które są uzupełniane przez podmiot. Takie zwroty tworzą także bezokolicznik i imiesłowy, np. *siedział na walizkach, siedziała na walizkach, siedzieli na walizkach, siedzieć na walizkach, siedzący na walizkach; wkłada łopatą do głowy, wkładał, wkładała, wkładali, wkładać, (wiedza) wkładana łopatą do głowy*. Fleksja może być dla niektórych zwrotów zredukowana, np.: *ktoś z księżycą spadł* ‘ktoś nie orientuje się w sytuacji’ używane jest tylko w czasie przeszłym, *ktoś urodził się pod szczęśliwą gwiazdą* ‘ktoś ma szczęście, łatwo osiąga sukces’ używane jest najczęściej w formie imiesłowu *urodzony pod szczęśliwą gwiazdą*.

Odnosnie kategorii aspektu, postać niedokonana większości zwrotów odpowiada postaci dokonanej, np.: *ktoś bije na alarm – ktoś uderzy na alarm* ‘ktoś zwraca uwagę na grożące niebezpieczeństwo’; *bije czyjaś godzina – wybije czyjaś godzina* ‘zbliża się moment czyjejś śmierci’. Niektóre zwroty używane są tylko jako niedokonane (np. *zbija bąki* ‘nic nie robi, marnuje czas’, *goni w piętę* ‘traci rozum, głupieje; jest niekonsekwentny’, *drze z kim koty* ‘kłóci się z kimś, jest z kimś w niezgodzie’) albo tylko jako dokonane (np. *wystrychnie na dudka* ‘oszuka kogoś; ośmieszy’, *z byka spadł* ‘miał dziwny pomysł; nie orientował się w sytuacji’).¹⁶

2.2.2.3. Wyrażenia rzeczownikowe, czyli ustalone połączenia wyrazowe, które pełnią funkcję rzeczowników. Występują w grupach albo szeregach rzeczownikowych lub zaimkowych, np.: *chodząca encyklopedia* ‘erudyta, człowiek mający rozległą wiedzę’, *twardy orzech do zgryzienia* ‘problem, który trudno rozwiązać’, *wdowi grosz* ‘niewielka suma pieniędzy ofiarowana komuś kosztem własnych wyrzeczeń’, *kocie łby* ‘nawierzchnia drogi z nieociosanych kamieni’, *kamień węgielny* ‘podstawa, rzecz najważniejsza, początek czegoś’, *kula u nogi* ‘coś, co utrudnia komuś życie’, *owoc zakazany* ‘rzecz pociągająca, ale niedozwolona’, *pies ogrodnika* ‘ktoś, kto nie dopuszcza innych do dóbr, z których sam nie korzysta’, *biały kruk* ‘rzadki i cenny wytwór kultury’, *kropla w morzu* (potrzeb) ‘zbyt mała ilość czegoś (potrzebnego)’, *nic dobrego* ‘ktoś źle postępujący’, *nowa miotła* ‘nowy, gorliwy zwierzchnik’, *to i owo* ‘zbiór przedmiotów, informacji lub działań wzajemnie (pozornie) niezwiązanych’. Wyrażenia rzeczownikowe odmieniane są przez przypadki.

¹⁶ A.M.Lewicki, A.Pajdzińska, Frazeologia, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. II, red. J.Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin 2001, s. 317

2.2.2.4. Wyrażenia określające, czyli frazeologizmy, które oznaczają rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki. Część wyrażen określających, która konkretyzuje tylko rzeczowniki, obejmuje przymiotniki lub zaimki przymiotne, np.: *pierwszy z brzegu* ‘którykolwiek’, *ślepy i głuchy na coś* ‘nie zmieniający swego postępowania (mimo czyichś rad, przestróg lub pogrózek)’, *pierwszy lepszy* ‘przeciętny, jakikolwiek, dowolny, wyznaczony bez selekcji’. Funkcję czasownikową pełnią wyrażenia określające, które zawierają przysłówki lub imiesłowy przysłówkowe, np. *na okrągło* ‘ciągle’, *jako tako* ‘w przybliżeniu, niezupełnie dokładnie, niezbyt dobrze i niezbyt źle, znośnie, w niewielkim stopniu’, *na gorąco* ‘bezpośrednio po jakimś wydarzeniu’, *krótko i węzłowato* ‘zwięźle, streszczając się, nie rozwickając tematu’, *trudno i darmo* ‘nie ma co żałować, nic się już nie da zrobić’, *chcąc nie chcąc* ‘z konieczności’.

Do wyrażen określających można zaliczyć również wyrażenia porównawcze, np.: *jak słoń w składzie porcelany* ‘o zachowaniu: niezręcznie, nieodpowiednio’, *jak śledzie w becze* ‘w wielkim tłoku, jeden obok drugiego’, *jak z obrazka* ‘bardzo ładny, pełen uroku’, *jak z żelaza* ‘wytrzymały, odporny, twardy’, *jak u Pana Boga za piecem* ‘wygodnie, bardzo dobrze, bezpiecznie’.

2.2.2.5. Wskaźniki frazeologiczne¹⁷, czyli związki frazeologiczne, które pełnią funkcje pomocnicze przyimków np.: *w związku z czymś*, *w ramach czegoś*, *w oparciu o coś*; spójników, np.: *zarówno...jak i...*, *bądź... bądź...*, i partykuł, np.: *że też...*, *też mi coś*, *rzecz jasna*, *otóż to*, *wręcz przeciwnie*.

Typologia profesora Andrzeja M. Lewickiego dzieli także związki frazeologiczne ze względu na sposób funkcjonowania znaczenia na:

2.2.2.6. Idiomy (lub związki idiomatyczne), to jest utrwalone połączenia wyrazów, których sens jest zupełnie inny niż ten, który wynika ze znaczeń każdego ze składników i z sumy tych znaczeń (np. *łacina kuchenna* ‘przekleństwa, wulgaryzmy’, *piąte koło u wozu* ‘zupełnie niepotrzebny’, *kubek w kubek* ‘bardzo podobny do kogoś, do czegoś, zupełnie taki sam, identyczny’, *parszywa owca* ‘wyrzutek, odszczepieniec’, *nie w kij dmuchał* ‘nie byle co, nie byle jaki’, *trącić myszką* ‘być przestarzałym, niemodnym’, *czytać w kimś jak w otwartej księdze* ‘domyślać się czyichś uczuć, pragnień, odgadywać czyjeś myśli’, *sól*

¹⁷ A.M.Lewicki, A.Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II, red. J.Bartmiński, Współczesny język polski, Lublin, s. 318

ziemi 'najbardziej wartościowe jednostki lub grupy ludzi w danej społeczności', *śłomiany ogień* 'zapał, entuzjazm, który szybko mija').

W związkach idiomatycznych pojawiają się czasami wyrazy, które nie są używane, np. *ktoś zbija kogoś z pantałyku* 'ktoś onieśmiela kogoś, powoduje, że ktoś traci pewność siebie', *ktoś idzie z kimś na udry* 'ktoś ciągle z kimś się kłóci, walczy, swarzy się, robi złośliwości; szykanuje'. Słowo *pantałyk* jest niejasne znaczeniowo i o niepewnej etymologii. *Uniwersalny słownik języka polskiego* PWN pod red. prof. Stanisława Dubisza podaje, że *pantałyk* to z rosyjskiego *chytrość, przebiegłość*, jednak zaopatruje tę definicję w znak zapytania. Prof. Krystyna Długosz-Kurczabowa z Uniwersytetu Warszawskiego przywołuje (za *Etymologicznym słownikiem języka rosyjskiego*) trzy inne definicje *pantałyku*: *chytrość*, wiedza (z azerbejdżańskiego), pętla (z ukraińskiego) i pętla, problem do rozwiązania (z bawarskiego słowa *pantl*). Niektórzy badacze języka wskazują też na orientalne pochodzenie słowa *pantałyk* (mamy przecież w polszczyźnie wyrazy kończące się na *-tyk*, np. *szasztyk* z tureckiego *szaszlyk* - potrawa z mięs, czy *basatyk* z tureckiego *basatyk* - dziecko, nicpoń), inni doszukują się związku z włoskim terminem *pantalik*, będącym ogólną nazwą biżuterii, klejnotów, a w przenośni - bogactwa, pewności siebie.

Słowo *udry* znaczy *konflikt*. Synonimami mogą tu być *awantura, kłótnia, niesnaski, pyskówka, swary*.

2.2.2.6. Frazemy (lub połączenia frazeologiczne), to jest utrwalone połączenia wyrazów, których znaczenie wynika z wyrazu nadrzędnego gramatycznie, *sezon ogórkowy* od "sezon" 'czas, w którym nic ciekawego w jakiejś dziedzinie się nie dzieje, np. w kulturze, w polityce itp.', *palma pierwszeństwa* od znaczenia słowa "pierwszeństwo" 'oznaka zwyciężactwa, przywilej bycia najlepszym', *złodziej kieszonkowy* 'złodziej kradnący pieniądze i drobne przedmioty noszone w torebkach, teczkach lub na rękach', *czarna rozpacz* 'wielka, bezgraniczna rozpacz'.

Do frazemów zaliczana jest osobna grupa nazywana **porównania frazeologiczne**, które opisują stopień intensywności cechy, przebiegu itd., np. *gruby jak beczka* 'bardzo gruby', *lekki jak piórko* 'bardzo lekki', *prosty jak świeca* 'prosty, smukły', *silny jak niedźwiedź* 'bardzo silny', *leje jak z cebra* 'pada ulewny deszcz', *chłop jak dąb* to 'postawny, silny, dobrze zbudowany mężczyzna', *dziewczyna jak malowanie* 'bardzo ładna', *dom jak z bajki* 'pełen uroku'.

2.2.3. KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA

Stworzona przez Piotra Müldner-Nieckowskiego¹⁸ w 2002 roku. Przedstawia sposoby tworzenia się ostatecznej postaci związków frazeologicznych w czasie powstawania wypowiedzi i zakłada, że budowanie zdań i ich składników jest procesem doraźnym, indywidualnym, twórczym. Objasnia udział osoby piszącej albo mówiącej w budowaniu i stosowaniu związków wyrazowych w zdaniach i tekstach. Traktuje zasoby słownikowe frazeologizmów jako surowiec form, które zostaną użyte w wypowiedziach. Odpowiada na pytanie: "jakie są możliwości działania za pomocą frazeologizmów". Jest to podział użytkowy, m.in. umożliwiający korzystanie ze słownika, który podaje wskazówki dotyczące znaczenia, składni zewnętrznej i wariantów budowy frazeologizmów. Opiera się na badaniu semantyki, składni i odmian związków frazeologicznych w trakcie powstawania zdań.

Powyższa klasyfikacja jest z punktu widzenia językoznawczego kognitywną nadbudową typologii Lewickiego i tworzy z nią spójną całość.

Według Müldnera-Nieckowskiego dzielimy związki frazeologiczne ze względu na sposób powstawania i zakres użycia na:

2.2.3.1. Związki frazeologiczne otwarte, to jest związki wyrazów, co do których konieczne są dodatkowe informacje o budowie, składnikach i zakresie znaczeniowym. Informacje te są zawarte w składnikach stałych (w słownikach mają postać skodyfikowaną) i otwartych (oznaczają miejsca, które mogą być kształtowane w czasie budowania frazeologizmu – np. *ktoś, ileś; być, robić*). Związki frazeologiczne otwarte ostateczną postać przyjmują na podstawie wzorców słownikowych. Składniki informacyjne nazywane są "otwartymi", bo nie przesądzają, jak użytkownik je wykorzysta, ale wskazują, o jaki zakres użycia chodzi.

2.2.3.2. Związki frazeologiczne zamknięte są kompletnymi "wielowyrazowymi odpowiednikami wyrazów". Występują samodzielnie, bez żadnych elementów otwartych. Są one wbudowywane do zdania tak, jak nakazują ogólne zasady gramatyki. Obejmują co najmniej dwa wyrazy, np. *czarna polewka* 'zupa z krwi zwierzęcej, czernina, podawana starającemu się o pannę mężczyźnie na znak odmowy', *uśmiech losu (fortuny)* 'szczęśliwy zbieg okoliczności', *nie w ciemną bity* 'sprytny, rozsądny, obrotny, zdolny',

¹⁸ P. Müldner-Nieckowski, Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego, Warszawa 2003

klamka zapadła ‘decyzja została podjęta’, *biały kruk* ‘unikat, rzadki egzemplarz książki’, *czarna owca* ‘wyrzutek jakiejś społeczności, osoba wyróżniająca się złymi cechami’, *gołębie serce* ‘dobre serce, łagodne usposobienie’, *wyszło szydło z worka* ‘coś się ujawnia’. Nie są produktami języka, lecz jednostkami słownikowymi. Mają zawsze tę samą budowę, ale ich składniki mogą być przestawiane lub czasami rozdzielane innymi wyrazami.

Do pogranicza otwartych i zamkniętych związków wyrazowych można zaliczyć frazeologizmy środowiskowe i slogany. Mają bowiem niejasny sposób stosowania w wypowiedziach. Na podstawie badań są uznawane jako utrwalone społecznie, ale nie sposób jeszcze określić, w jakim stopniu ustabilizowały się jako leksemy.

2.2.3.3. Frazeologizmy środowiskowe spotykane są w języku małych grup społecznych, zawodowych, miejskich itp. Do języka ogólnego przenikają te, które nie są zbyt specjalistyczne, np. frazeologizmy sportowe: *krótka piłka* ‘prosta sprawa’, *cios sierpowy*, *podbródkowy*, *prosty* (w boksie: rodzaj uderzenia), *doping* ‘niedozwolone środki pomagające do dobrej kondycji’, *fikać koziołki* ‘wywracać kozła, koziołkować’, *strzelić*, *zdobyć gola* ‘wbić piłkę do bramki przeciwnika’, *kondycja* ‘stan fizyczny albo psychiczny’, *zasypiać na laurach* ‘zaprzestać jakiejś działalności, zadowolony się pierwszymi osiągnięciami’, *domierzać mety* ‘zbliżać się do końca, dobiegać kresu, końca’, *kłaść metę* ‘zakończyć, usunąć coś, nie dopuścić do istnienia lub trwania czegoś’, *stanąć u mety* ‘osiągnąć celu’.

Frazeologizmami środowiskowymi nazywamy również rodzaj wypowiedzi, który ludzie sami wymyślają, czyli tworzone własne powiedzenia, utrwalone przez stałe używanie. “Osobiste“ zwroty są przekazywane w rodzinach, z generacji na generację. Funkcjonują w bardzo małych środowiskach, ale bywają zrozumiałe w innych grupach społecznych, np. sportowa, złodziejska, chuligańska.

2.2.3.4. Slogany to utarte, kilkuwyrazowe hasła, powszechnie używane w wypowiedziach publicznych, politycznych, agitacyjnych, stosowane w języku reklamy. Mają na celu zwrócenia uwagi dużej liczby ludzi i przekonania do jakiejś sprawy, idei, poglądów albo wymuszenia określonego typu zachowania. Ich tworzenie jest oparte na grze słów i często wykorzystuje części ogólnie znanych frazeologizmów, np.: Coca Cola to jest to, dwa w jednym, Teraz Polska.

Związki frazeologiczne formalne to krótkie, wielowyrazowe wypowiedzenia, które służą do komunikowania się jednoznacznego. W związku z tym, mają tylko jedno znaczenie i tylko jedną, nienaruszalną formę. Związków formalnych używa się w ściśle określonych sytuacjach i środowiskach, w komunikatach niezależnych, rozumianych zawsze w ten sam sposób, bez możliwości dowolnej interpretacji, np. w wojsku, ratownictwie, medycynie itp.

Do związków frazeologicznych formalnych należą:

2.2.3.5. Komendy (rozkazy, na podstawie których odbiorca wykonuje określone czynności, np. *na prawo patrz* – wojsk. „obróć głowę w prawo”; *maszyny stop* „okręt. „zatrzymaj napęd statku”) i **komunikaty dyrektywne** (jednoznaczne informacje niezbędne do podjęcia decyzji, zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia, np. *droga wolna* – motor. „można bezpiecznie przejechać”). W komendach i komunikatach dyrektywnych ważne jest brzmienie, dźwiękowy wyróżnik. Zbiorem komend i komunikatów dyrektywnych jest na przykład frazeologia wojskowa i lotnicza.

2.2.3.6. Terminy są to ustalone połączenia wyrazowe, używane w działalności zawodowej, naukowej albo społecznej. Do terminów należą nazwy rzeczy (miana) oraz nazwy czynności, np.: *mat. ułamek niewłaściwy*; *bot. liście skrętoległe*; *geol. formacja dewońska*; *mat. moduł liczby*; *geol. formacja epoki pierwszorzędowej*, *med. przezcewkowe wycięcie gruczołu krokowego*, *med. głowa przyśrodkowa mięśnia czworogłowego uda*.

2.3. FUNKCJE FRAZEOLGIZMÓW

Główną rolą frazeologizmów jest uzupełnianie zbioru jednostek słownikowych języka i powiększenie ilości zespołu wyrazów bliskoznacznych. Związki frazeologiczne zastępują niektóre wyrazy, dla których nie istnieje jednowyrazowy odpowiednik, np. *wyjść za mąż*. Frazeologizmy służą nie tylko do porozumiewania się, pomagają wyrażać emocje i ocenę sytuacji, ustosunkowanie się do czegoś albo do kogoś. Używając frazeologizmu można uniknąć powtarzania wyrazów, wzmocnić barwność i

ekspresywność wypowiedzi, pogłębić intensywność przekazywanej myśli albo wiadomości.

Frazeologizmy stanowią w zasobie słownictwa swoistą warstwę, są bowiem odporne na zmiany, przekazywane z pokolenia na pokolenie w tej samej postaci, są zarazem najbardziej rodzimym jego złożem.

Frazeologizmy uczą metaforycznej wyobraźni, twórczego posługiwania się językiem i tworzenia nowych połączeń. Zachęcają do właściwego opisywania rzeczywistości w sposób oryginalny, zabawny i czasami ironiczny, np. *czuć bluesa* 'orientować się w jakiejś sytuacji, rozumieć problem', *krecia robota* 'podstępne działanie na czyjąś niekorzyść', *koń by się uśmieł* 'o czymś śmiesznym', *nawarzyć piwa* 'spowodować jakiś kłopot', *niedzielny kierowca* 'kierowca, który rzadko prowadzi samochód', *niebo w gębie* 'o czymś bardzo smacznym'. Dla swojej komunikatywności, skrótowości i atrakcyjności bywają chętnie wykorzystywane w języku reklamy i także w dziennikarstwie, m.in. w nagłówkach prasowych. Frazeologizmy spotykane są też we współczesnej poezji (np. w utworach Mirona Białoszewskiego, Tymoteusza Karpowicza, Stanisława Barańczaka, Wisławy Szymborskiej, Ewy Lipskiej, Jerzego Ficowskiego).¹⁹

¹⁹ A.Pajdzińska, *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin 1993; L.Jarosław, *Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej*, Poznań 1998

3. WYBRANE ZAGADNIENIA CZESKIEJ I POLSKIEJ FRAZEOLOGII

Język czeski i polski są językami szczególnie sobie bliskimi. Przeważająca większość związków frazeologicznych w obu językach jest jednak różna. W każdym języku znajduje się pewna część frazeologizmów tylko dla niego typowych i wtedy należy posłużyć się w tłumaczeniu luźnymi związkami wyrazowymi o charakterze opisowym.

Analiza frazeologizmów w dwóch językach w ujęciu konfrontatywnym zajmuje w badaniach frazeologicznych szczególne miejsce. Konfrontowanie języka czeskiego i polskiego jest charakterystyczne ze względu na wspólne pochodzenie, ścisłe związki i wzajemne oddziaływanie przez ponad 1000 lat. Warunki historyczne, ekonomiczne i społeczne, które wielokrotnie łączyły oba sąsiadujące ze sobą narody, miały wpływ na kształtowanie się podobnych sposobów umysłowości i obrazowania typowego dla budowy przyjętych zwrotów językowych.

Na temat konfrontacji frazeologii czeskiej i polskiej zostało opracowanych kilka prac. Najnowsze słowniki frazeologiczne dotyczą ciała ludzkiego i zwierząt. Powstały na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Ostrawskiego w 2003 i 2004 r.²⁰ Czesko-polskimi związkami językowymi zajmuje się także Teresa Zofia Orłoś, która jest redaktorem i jedną z autorek „Czesko-polskiego słownika zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych” – a także współautorką (wraz z Joanną Hornik) „Czesko-polskiego słownika skrzydlatych słów” (frazemów, których autorzy są znani, albo związków frazeologicznych, które wiążą się z różnymi znanymi wydarzeniami).²¹ Kolejny słownik frazeologiczny czesko-polski został napisany na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego przez Halinę Pietrak-Meiser.²² W roku 1981 w Katowicach, jako skrypt dla studentów bohemistyki, powstał „Słownik frazeologiczny czesko-polski” opracowany przez Mieczysława Basaja i Danutę Rytel²³.

Frazeologia dwóch blisko spokrewnionych języków, czeszczyzny i polszczyzny, wykazuje podobieństwa, ale także różnice. Świadectwem bliskiego związku i wspólnego

²⁰ E.Mrháčová, R.Ponczová, *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2003; E.Mrháčová, R.Ponczová, *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2004

²¹ T.Z.Orłoś (red.), *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*, Kraków 2003; T.Z.Orłoś, J.Hornik, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996

²² H.Pietrak-Meiser, *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, Lublin 1993

²³ M. Basaj, D. Rytel (red.), *Słownik frazeologiczny czesko-polski (Skrypt dla studentów bohemistyki)*, Katowice 1981

pochodzenia języka czeskiego i polskiego jest duża ilość identycznych lub podobnych cech frazeologicznych w tych językach.

Liczne zbieżności w czeskim i polskim zasobie frazeologicznym dotyczą głównie starych związków frazeologicznych, związanych z podstawowymi czynnościami, otaczającym światem, wierzeniami, a także frazeologizmów należących do światowego dziedzictwa.²⁴ Jednak w zasobach frazeologicznych obu języków zachodzą różnice w nowszej frazeologii. Zostało to spowodowane odmiennymi losami każdego z języków w czasach współczesnych, uleganiu wpływom nie zawsze takich samych języków obcych. Język czeski pozostawał pod wpływem niemieckim a polski pod wpływem francuskim (o czym wyżej).

Sposoby obrazowego wyrażania tworzone w języku czeskim i polskim są często identyczne lub opierają się na podobnym typie asocjacji, np. *hluchý jako pařez – głuchy jak pień, ležet jako zabítý – leżeć jak zabity, tma jako v hrobě – ciemno jak w grobie, zmrznout // promrznout na kost – zmarznąć // przemarznąć na kość // do szpiku kości.*

Stosunkowo bliski sposób obrazowania mają frazeologizmy synonimiczne takie jak: *je jich jak much – jest ich jak mrówek, rozumí tomu jako koza petrželi – zna się na tym tyle, co koza // kura na pieprzu, jak koza // kura na pieprzu, chodit jako tělo bez duše // chodzić jak bez głowy, mít peněz jako šlupek // smetí // želez – mieć pieniędzy jak lodu.*

Na różnych typach obrazowania opierają się synonimiczne, ustalone jednostki frazeologiczne, jak np.: *chystat se // vypravovat se jak král do boje – wybierać się jak sójka za morze, přišel k tomu jako slepý k houslím – trafiło mu się jak ślepej kurze ziarno, zacházet s někým jako s onucí – traktować kogoś jak piąte koło u wozu.*

Wspólną część dla języka czeskiego i polskiego stanowią szeregi synonimiczne, które tylko częściowo pokrywają się ze sobą, np.: *být (zdráv, zdravý) jako řepa, ryba – być zdrowy jak koń, rzepa, ryba, byk; být, stát, sedět jako na jehlách, jako na žhavém uhlí, jako na trní – siedzieć, stać jak na rozżarzonych węglach, jak na węglach, jak // jakby na szpilkach; začervenat se jako krocan, rak, mák – zaczerwienić się jak rak, róža; spal jako by ho do vody hodil, spát jako zabítý, jako dudek, jako pařez – spać jak kamień, jak kłoda, jak zabity, jak zarżnięty, jak suset*

Jednakowa frazeologia obu języków oparta jest na źródłach mitologicznych oraz literatury starożytnej i klasycznej. Na przykład: czes. *Achillova pata* – pol. *pięta Achillesa / achillesowa* – ‘czuły punkt, słaba strona’, czes. *bílá vrána* – pol. *biały kruk* – ‘unikat,

²⁴ T.Z.Orłoś, J.Hornik, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996

rzadki egzemplarz książki’, czes. *být v sedmém nebi* – pol. *być w siódmym niebie* - ‘być bardzo zadowolonym, szczęśliwym’, czes. *chovat jako oko v hlavě* – pol. *strzec jak oka w głowie* – ‘pilnować czegoś bardzo uważnie’, czes. *chlubit se cizím peřím* – pol. *stroić się w cudze piórka* – ‘udawać kogoś innego, niż się jest w rzeczywistości’, czes. *překročit Rubikon* – pol. *przekroczyć Rubikon* – ‘zrobić stanowczy krok, zdecydować się na jakieś radykalne działanie, podjąć nieodwołalną decyzję’, pol. *Sisyfova práce* – pol. *Szyfowa praca* – ‘ciężka praca, która nie przynosi efektów’.

Pewna grupa frazeologizmów wiąże się ze wspólnym zasięgiem kultury europejskiej, por. np. *egyptská tma – ciemności egipskie* ‘bardzo ciemno, nieprzeniknione ciemności’, *poslední mohykán – ostatni Mohikanin* ‘ostatni przedstawiciel jakiejś grupy, rodu, zawodu itp.’, *věčný žid – Żyd wieczny tułacz* itp.

W kolejnym podrozdziale przyjrę się dokładniej frazeologizmom opisującym charakter człowieka. Ten wycinek frazeologii uważam za szczególnie istotny w komunikacji międzyludzkiej na co dzień. Dzięki komunikowaniu nabywamy wiedzę, przekazujemy informację, nawiązujemy wzajemne stosunki, a także budujemy określone relacje. Informacje o cechach charakteru człowieka możemy uzyskać na podstawie zachowania, reakcji, wyglądu i także sposobu mówienia. Poniżej wymieniłam możliwe, wyrażane poprzez frazeologizmy różne cechy charakteru ludzkiego, opisywane na podstawie części ciała (serce, głowa, twarz, czoło, ucho, kark, kręgosłup), substancji cielesnych (krew, żółć) a także porównań do zwierząt.

Następny podrozdział poświęciłam analizie sposobów opisywania uczuć i sprawności psychicznej. Uczucie towarzyszy człowiekowi od urodzenia i odzwierciedla nasz stosunek do otoczenia, ale i do samego siebie. Uczucia motywują nas do wielu czynów. Mogą całkowicie zmienić nasze postrzeganie pewnych zjawisk, wpłynąć na nasze decyzje w określonych sytuacjach, zmienić nasze zachowanie, mogą sprawić, że będziemy uparcie dążyć do jakiegoś celu, absolutnie nie zwracając uwagi na wszystkie przeciwności losu, potrafią także zmienić nasze relacje z otoczeniem. Myślę więc, iż przyda się wiedza na temat stosownych i oryginalnych sposobów przekazywania stanu naszej duszy. W tej części pracy analizie podałam frazeologizmy dotyczące uczuć i psychiki, zawierające słowa nazywające części ciała takie jak np.: serce, wątroba, żółć, nerwy, głowa, twarz, mina, oko, nos, usta, ucho, czoło. Przytoczyłam również przykłady stanów fizycznych i reakcji, które mogą być wywołane przez stany emocjonalne. Do analizy dołączyłam także informacje na temat konstrukcji składniowych.

3.1. CECHY CHARAKTERU LUDZKIEGO

Charakter ludzki jest definiowany jako charakterystyczny, względnie stały sposób reagowania człowieka na środowisko, a także sposób wchodzenia z nim w interakcje. Osobowość kształtowana jest przez całe życie, szczególnie w okresie dzieciństwa oraz młodości poprzez wpływ rodziny i otoczenia.

Charakter człowieka określa przeżywanie i postępowanie jednostki. Składa się z zespołu cech psychicznych danej osoby związanych z przekonaniami moralnymi, które ujawniają się w jej zachowaniu, sposobie bycia i usposobieniu. Określenia używa się do pozytywnego i negatywnego wartościowania osobowości jednostki.

Człowiek jest oceniany na podstawie walorów intelektualnych, jego stosunku do siebie i do innych ludzi, do świata i przyrody, do pracy, wartości materialnych i skłonności do ulegania różnego rodzaju nałogom.

Samo określenie *charakter* jest oznaczeniem pozytywnym, określa człowieka wytrzymałego, niezłomnego i moralnego. Natomiast nie posiadanie charakteru oznacza cechy negatywne takie jak: egoizm, słabą wolę, niepewność i powierzchowność. Widać to w następujących przykładach:

- *mieć charakter* ‘mieć silną wolę, być stanowczym’

* *mít charakter*

- *charakter ze stali* ‘silny charakter, odznaczający się wytrzymałością, odpornością’

* *pevný charakter*

- *człowiek charakteru, szlachetny charekter* ‘osoba o silnym charakterze, niezłomna’

* *charakterní člověk*

- z *charakterem* ‘o kimś, kto ma silny charakter, wie, czego chce, jest odporny na naciski z zewnątrz, przeciwności losu’

* *s charakterem*

- *człowiek bez charakteru* ‘osoba pozbawiona skrupułów, słaba moralnie, egoistyczna, o słabym charakterze’

* člověk bez charakteru

- *czarny charakter* ‘zły człowiek’

* černý charakter

Temperament człowieka jest zależny od dwóch substancji cielesnych: *KRWI* i *ŽÓŁCI*, największy wpływ ma ich temperatura, co widać na przykładach:

- *mieć cichą krev* ‘być spokojny’

* klidná krev

- *nie mieć cichej krwi*, ‘być zmysłowy, pobudliwy erotycznie’

* nemít klidnou krev, mít neklidnou krev

- *gorąca krev* ‘zarliwość, zapalczliwość, namiętność, entuzjazm, pasja, wybuchowość’

* horká // bujná // jižní krev

- *mieć ciepłą krev* ‘być gwałtowny, wybuchowy’

* mít horkou krev

- *wzburzyć w kimś krew, w kimś burzy się // kipi // wre // gra krew, zalewa go krew*
‘doprowadzać kogoś do silnego rozdrażnienia, ktoś się złości, irytuje, oburza’

* rozvařit, rozpěnit někomu krev, pění se mu krev, krev vře, kypí někomu v žilách

- *zachować zimną krev* ‘nie stracić spokoju, zapanować nad sobą’

* zachovat račí // rybí // žabí krev

- z *zimną krevią* ‘bez wyrzutów sumienia, bezwzględnie’

* chládnokrevně

- *zamiast krwi ma wodę w żyłach* ‘o kobiecie oziębłej’

* v žilách jí koluje voda místo krve

- **zimna krev** ‘spokój, opanowanie, przytomność umysłu, spokojne reagowanie na niespodziane, dramatyczne zdarzenia’

* chladná // studená krev

- **coś mrozi // škina komuś krev (w žylach)** ,coś wywołuje przerażenie‘

* v žilách mrzne, tuhne, studne krev

- **być bez žóltci, nie mieć žóltci** ‘o człowieku łagodnym’

* nemít žluč

- **žólt burzy się, gotuje się, wzbiera w kimś** ‘ktoś staje się silnie rozdrażniony, oburzony’

* div mu nepukla žluč

Frazeologia przypisuje decydującą rolę w kwestii charakteru również sercu. Istnieje wiele frazeologizmów, których komponentem jest *SERCE*. Dotyczą takich cech człowieka, jak odwaga, wesołość, prostota. Kolejne cechy charakteru określają ludzi ze względu na ich stosunek do bliźnich. Mówią, czy ktoś jest dobry, litościwy, czy zły i okrutny, np.:

- **człowiek bez serca, nie mieć (dobrego) serca** ‘niedobry, Nielitościwy, bezwzględny, nie przejawiający uczucia’ (serce jako synonimum dobroci)

* člověk bez srdce, být bez srdce

- **czyste serce** ‘niewinność, bezgrzeszność’

* čisté srdce

- **mieć serce** - ‘być zdolny do kierowania się uczuciami, być dobrym, sprawiedliwym’

* mít srdce

- **mieć dobre serce** - ‘być sprawiedliwy’

* mít srdce na pravém místě, mít dobré srdce

- **mieć lwie serce** - ‘być odważnym’

* mít lví srdce

- **mieć złote serce** - ‘być bardzo dobry, bezinteresowny, uczynny, miłosierny’

* mít zlaté srdce // (jako) ze zlata

- **mieć wielkie serce** – ‘człowiek szlachetny, wzniosły, miłosierny’

* mít velké srdce

- **mieć małe serce** – ‘człowiek tchórzliwy, małoduszny’

* mít malé srdce

- **mieć serce (jak) z kamienia, kamienne serce, serce jak kamień, serce jak głaz, mieć złe serce, serce zimne jak lód, lodowate serce** - ‘być złym, niedobrym, obojętnym na cudze nieszczęście, okrutnym’

* mít srdce z kamene (ze skály), srde (jako) ze železa, železné srdce, mít zlé srdce, prázdné srdce, srdce studené jak led, ledové srdce

- **mieć twarde serce, (komuś twardnieje serce, komuś kamienieje serce)** - ‘być nieczułym, nie umieć wybaczać, nie wzruszać się’

* mít tvrdé srdce

- **mieć miękkie serce, mieć serce z wosku, (komuś mięknie serce, komuś taje // topnieje serce)** - ‘być dobrym, wrażliwym, łatwo się wzruszać’

* mít měkké srdce

- **mieć serce na dłoni** - ‘być dobrym, szczerym emocjonalnie, otwartym wobec innych i zdolnym do obdarzania innych ”ciepłymi uczuciami”’

* mít // nosit srdce na dlani

- *nie mieć serca, być bez serca, nie mieć Boga w sercu* - 'być niedobrym, nielitościwym, bezwzględny, nie przejawiać uczucia'

* *nemít srdce, být bez srdce*

- *rycerskie serce* 'dzielny, waleczny, mężny, odważny'

* *rytířské srdce*

Ponieważ serce dotyczy nie tylko cech charakteru, ale także uczuć i innych właściwości psychicznych człowieka, kolejne przykłady dotyczące tej części ciała zaprezentuję w rozdziale poświęconym ludzkim emocjom.

Frazeologizmy używane do oceny walorów intelektualnych obejmują dwie znaczeniowo przeciwstawne grupy. Jedne z nich uwypuklają zdolności umysłowe, takie jak mądrość i spryt, inne akcentują brak tych zdolności. Głównym komponentem wielu wyrażen (zawierających pozytywną i negatywną charakterystykę) jest *GŁOWA*. Już przez sam fakt swego umiejscowienia w ludzkim ciele jest postrzegana jako najważniejszy element sylwetki człowieka. W interpretacji językowej jeszcze bardziej istotne okazują się jednakże funkcje przypisywane tej części ciała. Z leksemem *głowa* związane są m.in. cechy semantyczne: 'podstawowy organ decydujący o wszelkich działaniach człowieka'; 'siedlisko myśli, rozumu, pamięci, wyobraźni i woli, symbol umysłu, oświecenia, wiedzy, mądrości, indywidualności'.

Głowę wyobrażamy sobie jako "pojemnik" na myśli, wrażenia, spostrzeżenia. Ze względu na metaforycznie rozumianą cechę 'kształtu, wymiarów czy zawartości' "pojemnik" ten określamy wyrażeniami: *ciasna, pusta, zakuta czy otwarta głowa*. 'Mała głowa' "mieści" niewiele myśli i refleksji, 'dużej' przypisujemy zaś *szerskie horyzonty czy głębokie refleksje* (por. np.: *tęga głowa* - 'człowiek rozumny, zdolny'), np.:

- *mieć głowę na karku, człowiek z głową na karku, człowiek (z otwartą) głową* 'człowiek mądry, postępujący rozsądnie'

* *mít bystrou hlavu, člověk s otevřenou hlavou*

- *mieć głowę, mieć głowę nie od parady, mieć dobrze w głowie, mieć olej w głowie, mieć dobrze/po kolei w głowie* ‘być pomysłowym, być mądrym, rozsądnym, sprytnym, rozumnym’

* *mít dobrou hlavu*

- *mądra głowa* ‘człowiek mądry, rozumny’

* *moudrá hlava*

- *otwarta // tęga // zdolna głowa, otwarty umysł* ‘ktoś, kto dużo wie, człowiek o wyjątkowej inteligencji szerokich horyzontach i zdolnościach’

* *otevřená // dobrá hlava*

- *być twardego łba jak kozioł, być swego łba / swojej głowy* ‘uparty’

* *být rvrdá hlava // palice // lebka, mít svou hlavu // palici*

- *stawać na głowie* ‘upierać się (twardo) przy swoim’

* *postavít si // stavět si hlavu*

W głowie znajduje się mózg. Jako organ anatomiczny występuje jednak w językowym obrazie człowieka rzadziej, częściej zaś pojawia się metonimiczny leksem: *ROZUM*, akcentujący funkcję 'myślenia, poznawania, wykrywania związków i zależności między postrzeganymi rzeczami, formułowania sądów, radzenia sobie w życiu'. Za te właśnie funkcje "odpowiada" *głowa*, w której *rozum* jest "usytuowany", por. np.:

- *chłodny rozum* ‘człowiek zdolny zastanawiać się i decydować z pełnym rozsądkiem’

* *ledový // chladný // dobrý // zdravý rozum*

- *chłopski // zdrwowy rozum* ‘zdolność rozsądnie rozważać i wyciągać wnioski’

* *selský // zdravý rozum*

- *mieć swój rozum* ‘mieć swoje zdanie’

* mít svůj rozum

- *pozjadać wszystkie rozумы* ‘ironicznie o kimś, komu wydaje się, że wie wszystko’

* sníst všechnu moudrost, mít patent na rozum

Liczebnie większą grupę stanowią wyrażenia frazeologiczne sygnalizujące brak zdolności intelektualnych. Odnoszą się zarówno do charakterystyki człowieka upośledzonego umysłowo, jak też do negatywnej oceny ludzi nie mających widocznych odchyleń psychicznych.

Oceniając negatywnie czyjąś zdolność myślenia i orientacji w świecie, możemy określić daną osobę jako *człowieka bez głowy*, powiedzieć, że *robi coś be zglowy* lub *traci/stracił głowę*. Do opisanía osoby umysłowo chorej stosowane są wyrażenia, które podkreślają niepełną wartość, akcentują częściowy niedostatek walorów umysłowych, np.:

- *nie mieć głowy* ‘być głupim’

* nemít hlavu

- *ciasna, pusta, tupa, zakuta, kwadratowa głowa* ‘człowiek głupi, który nie ma potrzebnej wiedzy’ (ze względu na kształt, wielkość, zawartość głowy - pojemnika)

* prázdná // dutá hlava

- *robić coś bez głowy* ‘postępować nierozsądnie, nierozważnie’

* dělat něco bezhlavě

- *ošla // barania // kapuściana // kwadratowa głowa // łeb, zakuta pała* ‘człowiek głupi, ograniczony’ (ekspresywne nazwy odzwierzęce)

* skopová // telecí hlava

- *stuknięty; upaść na głowę* ‘mieć zły pomysł; postąpić nierozsądnie’

* padlý na hlavu

- *mieć siano // sieczkę // mętlik // pustkę w głowie* 'mieć pusto w głowie'

* *mít v hlavě piliny // slámu*

- *nie mieć dobrze w głowie* 'być dziwny'

* *nemít to v hlavě v pořádku*

- *przewracać // przewrócić komuś w głowie* 'wzbudzać w kimś nadmierną ambicję, wywoływać w kimś zarozumiałość'

* *stoupat do hlavy (komu)*

- *przewraca się // przewróciło się komuś w głowie* 'ktoś staje się zarozumiały, zbyt pewny siebie'

* *stávat se domýšlivým*

- *coś uderza komuś do głowy* 'ktoś staje się z jakiegoś powodu zarozumiały, zbyt dumny, jest za bardzo pewien siebie'

* *někomu stoupá // leze něco do hlavy*

- *woda sodowa komuś uderzyła do głowy* 'ktoś stał się zarozumiały, zaczął się wywyższać'

* *někdo se stává pyšným, namyšleným, příliš sebevědomým*

O cechach charakteru, postawie i osobowości człowieka wnioskujemy też z *TWARZY*. Twarz można określić jako *dobroduszną* (**dobrosrdečnou*), *sympatyczną* (**sympatickou*), bądź *chytrą* (**mazanou*), *zaciętą* (**umíněnou*), *zawziętą* (**neústupnou*), *nerwową* (**nervózní*) czy *szlachetną* (**ušlechtilou*) lub *pospolitą* (**všední*), *grubiańską* (**hrubiánská*). Wypisane na twarzy bywają: *beztroska* (**bezstarostnost*), *lekkomyślność* (**lehkomyslnost*), *prawdomówność* (**pravdomluvnost*), *otwartość* (**otevřenost*). Przyzwyczajaliśmy się też do mówienia o *chytrym* (**mazaném*) czy *energicznym wyrazie twarzy* (**energickém výrazu tváře*). *Ktoś* (np. *kłamca*) lub *coś* (*zachłanność*) może też *patrzeć komuś z twarzy* (**někdo* (np. *lhář*) *nebo něco* (*chtivost*) *mu kouká z tváře*).

Szczególne znaczenie ma zwrot *pokazać komuś swoją (prawdziwą/drugą) twarz, oblicze* 'ujawnić skrywane dotąd cechy osobowości, charakteru; przestać udawać, że się jest jakimś' - **odhalit // ukázat někomu svou (pravou) tvář*. *Człowiek o dwu twarzach - dwulicowy* - to natomiast 'osoba nieszczerza, fałszywa' - **člověk dvojí tváře*. W wymienionych tu jednostkach leksykalnych *twarz* staje się więc wyraźnie synonimem 'osobowości, indywidualności, cech psychicznych regulujących zachowanie człowieka'. Pokazują to również zwroty: *zachować twarz* 'być wiernym sobie, swoim przekonaniom, zasadom' - **zachránit svou tvář* i *stracić/utrącić twarz* 'wyrzec się tych wartości, stracić szacunek dla siebie samego i szacunek innych ludzi' - **ztratit (svou) tvář*. *Twarz* staje się w tych zwrotach synonimem najcenniejszych cech osobowości ludzkiej, jest więc tu wartościowana szczególnie pozytywnie. Dlatego z oceną negatywną wiąże się zwrot *nie mieć własnej twarzy* 'nie mieć własnej koncepcji, nie być oryginalnym' - **nemít tvář*.

Obrazowanie cech osobowości i zachowania człowieka w interpretacji językowej wiąże się także z leksemem *CZOŁO*. Pewna część jednostek służy charakterystyce sfery intelektu: *myślące, rozumne, otwarte czoło* charakteryzuje człowieka 'mądrego i szlachetnego, o bogatej i żywej umysłowości' - **inteligentní, moudré, široké čelo*. Inna grupa związków wyrazowych odnosi się zaś do charakterystyki osobowości jako 'głównych cech duchowości i rysów zachowania', np. *dumne, harde, wyniosłe czoło* (**hrdé, pyšné, povýšené čelo*). Wyrażenie z *podniesionym czołem* określa postawę 'dumy, poczucia własnej wartości, godności' - **se zvednutým čelem*.

W polszczyźnie istnieje możliwość charakteryzowania niektórych cech człowieka i jego skłonności poprzez odniesienie do leksemu *UCHO*. Obserwacja cech fizycznych została utrwalona zwłaszcza w wyrażeniu *odstające uszy* czy w jego żartobliwym odpowiedniku pochodzącym z języka potocznego – *radary* - **radary*. Charakteryzuje człowieka, który jest szczególnie skłonny do nasłuchiwania czy też podsłuchiwania. Podobny sens ma wyrażenie *długie uszy* - **dlouhé uši*.

Jako synonimy charakteru są używane leksemy *KARK* i *KRĘGOSŁUP*, np.:

- *człowiek z kręgotłupem* 'człowiek z zasadami'

* *člověk s páteří*

- *człowiek bez kręgosłupa* 'człowiek niemoralny'

* *člověk bez páteře // bezpáteřní člověk*

- *pochyloc* // *uginac* // *zgina* // *zgiac kark przed kimś, czlowiek o giętkim karku* // *giętki w karku* ‘upokarzac się, unizac się przed kimś; pokorny, uległy wobec kogoś’

* *hrbit* // *shrbit před někým hřbet* // *páteř* // *záda, sklánět se, ponižovat se*

- *mieć (prosty) kregostup*, o czlowieku z wysoką moralnością, z charakterem, który się łatwo nie łamie, nie poddaje‘

* *mít silnou* // *pevnou* // *rovnou páteř*

- *mieć twardy kark, być twardym* ‘uparty‘

* *mít tvrdou hlavu, tvrdohlavý*

- *mieć giętki kregostup* // *nie mieć (moralnego) kregostupa* ‘o niemoralnym czlowieku, o czlowieku bez charakteru’

* *mít křivou* // *ohebnou* // *páteř, nemít žádnou páteř*

Do określenia osoby bezmyślnej i głupiej służą frazeologizmy wykorzystujące przymiotnik *głupi*. Są tworzone zwroty porównawcze typu *głupi jak* + rzeczownik oznaczający istoty żywe nie odznaczających się zbytnią inteligencją, takie jak owca, baran, cielę, gęś albo przedmioty martwe, takie jak: but, mydło, noga u stołu, np.:

- *głupi jak but (z lewej nogi), jak cholewa, jak stołowe nogi, jak baran, jak gęś*

* *hloupý jako boty, jako bota, jako jelito, jako necky, jako pařez, jako husa*

Kolejną osobną grupę jednostek frazeologicznych reprezentują ustalone porównania, które są tworzone w języku na podstawie wartościowania zjawisk. Podobieństwo jest bowiem jednym z podstawowych związków semantycznych, z którym spotykamy się w języku. Za pomocą porównań nie nazywa się rzeczywistość bezpośrednio, ale pośrednio, metaforycznie. Porównywania cech czlowieka są często związane z światem zwierząt, co świadczy o tym, że czlowiek ich zachowywanie, poruszanie, zdolności fizyczne przez całe wieki bardzo uważnie obserwował i porównywał. Często znajdował w nich podobieństwa do zachowań i niektórych zwyczajów ludzi a stąd już blisko do personifikacji i karykaturowania własności i czynności ludzkich, porównania ich do

zwierzęcych. Takie porównanie miało na celu ożywić wypowiedź, podkreślić i uatrakcyjnić ją. Poniżej wymienione wyrażenia są bez wątpienia bardziej wyraziste, intensywne, żywe, emocjonalne i dramatyczne niż zwykłe wyrazy bez komparacji: ²⁵

- **bezczelny jak mapa** ,bezwstydny‘

* drží jako opice // štěnice // veš

- **być tchórzem podszytym // być tchórzliwy jak zajac // zajęcza skórka** ‘o kimś, kto się boi, jest tchórzliwy’

* bázlivý, bojácny, zbabělý jak zajíc

- **cielę na niedzielę** ‘ograniczony człowiek’

* (být) hloupý jako tele, omezený

- **chodit // puszyć się // pysznić się // nosić głowę jak paw** ‘pysznić się, wywyższać się, być zarozumiałym’

* chodit // nosit se // nosit hlavu jako páv // pávice

- **czarna owca** ‘wyrzutek jakiejś społeczności, osoba wyróżniająca się złymi cechami; ktoś, kto zachowuje się inaczej niż reszta’

* černá ovce

- **czepiać się // ucześcić się // przyczepić się // trzymać się kogoś // czegoś jak rzep psiego ogona** ‘być natrętnym, narzucać się komuś’

* přilepit se jako klíště // být dotěrný

- **dumny jak paw** ‘bardzo dumny, zarozumiały’

* pyšný jako páv // pávice

²⁵ E.Mrháčová, R.Ponciová, *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2003, s. 14-15

- **farbowany lis** ‘oszust, człowiek nieszczerzy, obłudny’

* podvodník, pokrytec

- **falszywy jak kot** ‘obłudny, nieszczerzy’

* falešný jako kočka

- **harować // tyrać // orać jak wół // osioł // koń** ‘bardzo ciężko pracować’

* dřít, těžce pracovat jako kůň // mezek // hovado // soumar // vůl, (být) zapřažený jako kůň // vůl

- **jak pies ogrodnika** ‘egoistycznie; tak, że się samemu z czegoś nie korzysta i nie pozwala korzystać innym’

* jako zahradníkův pes

- **łagodny // potulny jak baranek** ‘bardzo spokojny’

* krotký // mírný jako beránek // holubice // ovečka, učiněný beránek, beráncí povaha

- **mieć skórę jak hipopotam // nosorożec** ‘być gruboskórnym; o człowieku nieczułym, cynicznym’

* mít kůži jako hroch, mít hroší kůži

- **mieć zajęcze serce** - ‘być tchórzliwy, bojaźliwy’

* mít zajetí, babské srdce

- **nadymać się jak paw // ropucha // żaba // purchawka // indyk // indor** ‘być bardzo dumnym, pysznić się’

* nadýmat se // nafukovat se jako holub // krocan // ropuch // žába

- **niebieski ptak** ‘człowiek żyjący cudzym kosztem, lekkomyślny, nieodpowiedzialny’

* být do větru, do luftu, do světa, hochštapler, dajmojed

- **odważny jak lew** ‘bardzo odważny’

* odvážný jako lev

- **pilny jak pszczoła // pszczółka, pracowity jak mrówka** ‘bardzo pracowity’

* pilný jako mravenec // mraveneček // včela // včelička

- **podstępny // chytry jak wąż // lis** ‘o chytrym, podstępny człowieku’

* lstivý jako had // kočka // liška // úhoř

- **poslušny jak pies** ‘o posłusznym człowieku’

* poslušný jako beránek // ovečka // pejsek

- **potulny jak baranek** ‘posłuszny’

* pokorný jako beránek

- **ruszać się jak mucha w miodzie // smole** ‘robić coś bardzo wolno, ślamazarnie’

* dělat něco pomalu, ospale, loudavě, nešikovně

- **siedzieć (cicho) jak mysz pod miotłą** ‘starać się nie zwracać na siebie uwagi’

* sedět tiše jako myška, nehybně, aby neupoutat pozornost, nevyvíjet žádnou iniciativu

- **siedzieć // leżeć // stać // zachowywać się jak trusia** ‘zachowywać się zupełnie cicho’

* sedět (tichounce) jako myška

- **uparty jak kozioł // osioł // baran** ‘bardzo uparty’

* tvrdohlavý // umíněný jako beran // buldok // osel // mezek // ovce // koza // kozel

- **wierny jak pies** ‘bardzo oddany, lojalny’

* věrný jako pes

- **wół roboczy** ‘ktoś, kto bardzo ciężko pracuje, kto pracuje ponad wszelkie normy’

* o velmi pracovitém člověku, který není příliš bystrý, nechá se vykořisťovat

- **wybierać się jak sójka za morze** ‘nie móc się zdecydować na wyjście lub wyjazd, odwlekać decyzję o wyjeździe, guzdrać się’

* chystat se jak vrabci z Čech

- **zachowywać się // ruszać się jak słoń w składzie porcelany** ‘postępować niedyplomatycznie, bezwzględnie; poruszać się niezgrabnie’

* chovat se // být jako slon v porcelánu

- **zły jak osa // żmija // suka // pies** ‘bardzo zły’

* zlý jak pes

Wnioskowanie o cechach osobowości człowieka jest również możliwe na podstawie wypowiedzi i sposobu jego mowy. Osoba rozsądna **trzyma język na wodzy // na smyczy** (* drží jazyk za na uzdě), każde **słowo waży** (* váží slova), człowiek lekkomyślny i gadatliwy **puszcza wodze językowi, trzepie językiem, rozpuszcza język jak dziadowski bicz** (* pouští uzdu jazyku, pouští jazyk na špacír,) i **mówi, co mu ślina na język przyniesie** (* mluví, co mu slina na jazyk přinese), **mówi jak katarynka** (*huba mu jede jako kolovrátek), **powtarza jak nakręcony** (*huba mu jede jako by ji namazal), **gada jak najety, psuje sobie gębę darmo, trzaska dziobem, miele jęzorem // pyskiem** (* mele hubou // pantem, huba se mu nezastaví) i tak ciągle mówi, że aż **gęba mu się nie zamyka** (* nezavře hubu // pusu // klapačku, pusa se mu nezastaví).

Nierozsądny człowiek **plecie trzy po trzy** (* mele hubou // pantem), albo **piąte przez dziesiąte** (* mele páté přes deváté), **mówi na wiatr** (* háží slova do větru), **od rzeczy** (* mluví z cesty), jego mowa **nie ma ni ladu, ni składu** (* mluví, jako by spadl z měsíce).

Na podstawie sposobu mówienia poznajemy także człowieka szczerego, prawdomównego, ale także człowieka fałszywego, kłamcę. Ten szczerzy, prawdomówny człowiek, **co ma na sercu, to i na języku** (* co na srdci, to na jazyku), powie, co sobie myśli, wyraża wszystko, co **ma na sercu** (* co na srdci), **nazywa rzeczy po imieniu** (* nazývá věci pravým jménem), **mówi z serca** (* mluví ze srdce), z **duszy** (* z duše). Zaś ten

nieszczery, fałszywy człowiek ma *pustą gadaninę* (* *plané řeči*), *kłamie w żywe oczy* (* *lže do očí*), *zamydla oczy* (* *mydlí // zalepuje oči*), *zapiera się w żywe oczy* (* *zapírá se do očí*), *ma niewyparzoną gębę* (* *nevidí si do úst // pusy // huby*), *nie mówi całej prawdy* (* *neříká celou pravdu*), byle co *wyssa sobie z palca* (* *vycucá si z prstu*), nawet czasami *kłamie jak najęty* (* *lže jako když tiskne*).

Jak widać w ten sposób można utworzyć obraz człowieka. Ten, kto ma *język jadowity* (* *jedovatý jazyk*), *cięty* (* *špičatý // nabroušený jazyk*), *ostrzy jak żądło* (* *jazyk jako žihadlo*) albo *jak brzytwa* (* *jako břitva*), lubi obgadawać, złośliwie gada i cieszy się z czyjegoś nieszczęścia. Kto o ludziach rozpusza plotki, rozgłasza wszystko, *strzepli sobie język na kimś* (* *brousí si na někom jazyk*) i *wyciera sobie kimś gębę* (* *otírá si o někoho jazyček*), *bierze kogoś na język* (* *jezdí po někom jazykem*) i *miele językiem* (* *mele jazykem // hubou*), *ma długi język* (* *nepoví co neví, chodí se vším na trh*), *świerzbi go język* (* *svrbí ho jazyk*) to osoba rozgadana i oszczerca, która nie potrafi dochować tajemnicy. Z drugiej strony ten, kto *trzyma język na zębami* (* *drží jazyk na zuby*), *ma buzie na kłódkę* (* *má zámek na ústech*) i *milczy jak grób* (* *mlčí jako hrob*), to człowiek godny zaufania, który zachowa tajemnicę.

Wymienione powyżej przykłady pokazują siłę słowa i obrazowego wyrażania frazeologicznego, które służą po to, żeby zwięzłe i trafnie, skutecznie a często przesadnie, poetycko albo też trochę ironicznie i szyderczo określić sposób obserwowania i wartościowania świata koło nas. W centrum frazeologicznego oceniania jest człowiek, to właśnie na niego są skierowane ponad trzy czwarte całego zasobu frazeologicznego. Nie tylko mowa, ale także jego wygląd fizyczny, własności psychiczne i cechy charakteru, jego stosunek do pracy, zachowanie, intelekt, nastrój, pozycja w społeczeństwie mogą być charakteryzowane za pomocą obrazowych, ustalonych związków frazeologicznych, ustalonych porównań frazeologicznych, przysłów, porzekadeł i tzw. wyrazów skrzydlatych.²⁶

Człowiek jest oceniany w kategoriach dobry // zły. Dobry człowiek potrafi zrozumieć innych, wczuć się w ich sytuację. Jest szczery emocjonalnie, otwarty wobec innych i zdolny do obdarzania innych "cielplymi uczuciami", to taki, który *ma serce na dłoni* (* *má srdce na dlani*), postępuje uczciwie, jest życzliwy, cierpliwy, jest to po prostu *chodząca dobrocią* (* *vtělená // učiněná dobrota*), dzieli się z innymi, nawet *ostatnią koszulę by oddał* (* *rozdělil by se o poslední sousto*) i *odjąłby sobie od ust* (* *utrhnul by*

²⁶ E. Krošláková, Človek v zrkadle frazeologie, [w:] Kapitoly z frazeologie a veľkomoravskej problematiky, Nitra 2003, s. 24

si od úst). Odrzuca przemoc fizyczną, więc ani *muchy by nie zabił / nie skrzywdził* (* *neublížil by ani mouše*), *podaje braterską dłoń // rękę* (* *podává bratrskou // pomocnou ruku*) czym pomaga i wspiera ludzi koło siebie. Generalnie można o nim powiedzieć, że jest to człowiek *pocziwy z kośćmi* (* *naprosto poctivý, velmi dobrý člověk*) albo *złoty człowiek* (* *zlatý člověk*).

Człowiek uczciwy, zachowuje się zgodnie z ustalonymi zasadami, *jest w porządku wobec kogoś* (* *jedná správně*), niczego nie ukrywa i *gra w otwarte karty* (* *hraje s otevřenými kartami*), *ma czyste ręce i kartotekę* (* *má čisté ruce i rejstřík*) co znaczy, że nie robi nic złego, nie popełnia żadnego przestępstwa albo, że nie był karany, ogólnie ma opinię uczciwego człowieka.

Frazeologizmy, w których występują rzeczownikowe nazwy cech charakteru, tworzą połączenia z czasownikami. Chodzi przeważnie o rzeczowniki abstrakcyjne.

Czasownik występuje albo w szerokim znaczeniu (*mieć* - **mít*, *być* - **být*, *robić* - **dělat*, *czynić* - **činit*) albo ma znaczenie obrazowe (*wzbudzać uwagę* - **budit pozornost*, *obchodzić prawo* - **obcházet zákon*, *przestrzegać przepisów* - **dodržovat předpisy*). Obrazowe czasowniki ustalają się we frazeologizmach w ten sposób, że ich obrazowego pochodzenia w ogóle nie przyjmujemy do wiadomości. Zdarza się nawet, że niektóre formy albo połączenia tych czasowników żyją dziś właśnie tylko we frazeologizmach. Przykładowo *wyciągnąć (konsekwencje, wnioski)* - * *vyvodit (důsledky)*, *spełnić (obietnicę)* - **splnit (slib)*, *cieszyć się (zaufaniem)* - **těšit se (důvěře)*, *dojść (do wniosku)* - **dojít k závěru*.²⁷

Z połączeń czasownikowych wynika, że cechy charakteru mogą do kogoś przynależeć, np:

BYĆ – *autorytetem komuś / dla kogoś / w czymś*

* *BÝT* – *autoritou komu / pro koho / v čem*

BUDZIĆ – *zaufanie*

* *BUDIT* - *důvěru*

²⁷ J.V.Bečka, *Slovník synonym a frazeologismů*, Praha 1982, s. 400-401

DARZYĆ – cziq // zaufaniem // szacunkiem

* DÁVAT, OBDAROVÁVAT, PROKAZOVAT - čest, důvěru, úctu

MIEĆ – charakter // charakter moralny // wysokie ambicje // autorytet // dyscyplinę //
wrażenie // zaufanie (do kogo) // respekt // pewność siebie // talent // szacunek

* MÍT – charakter // morální charakter // vysoké ambice // autoritu // disciplínu // dojem
// důvěru (v někoho) // respekt // seběvědomí // talent // úctu

ROBIĆ – cześć (komuś, czemuś) // wrażenie

* ČINIT, DĚLAT – čest (komu, čemu) // dojem

PRZEJAWIĆ – dobrą wolę // inicjatywę

* PROJEVIT – dobrou vůli // vyvinout iniciativu

WYRAZIĆ – życzliwość // dumę

* PROKÁZAT – laskavost // projevit hrdost

WYWOŁYWAĆ – wrażenie

* VYVOLAT - dojem

Człowiek może mieć wpływ na kształtowanie charakteru. Wynika to z konstrukcji, w których występują czasowniki takie jak, np.:

PODPORZĄDKOWAĆ - coś swoim ambicjom

* PODŘÍDIT – co svým ambicím

ROZBUDZIĆ - w sobie ambicje

* DĚLAT - si ambice na co

ROZWIJAĆ – talent

* ROZVÍJET - talent

WZBUDZAĆ – wrażenie // respekt // uwagę

*BUDIT // VZBUZOVAT – dojem // respekt // pozornost

WZMOCNIĆ – pewność siebie

* POSÍLIT - sebevědomí

ZASŁUŻYĆ – na zaufanie // szacunek // respekt

* ZASLOUŽIT SI – důvěru // úctu // respekt

ZDOBYWAĆ // ZDOBYĆ - autorytet // respekt // zaufanie // szacunek (u kogoś)

* ZÍSKÁVAT // ZÍSKAT SI - autoritu // respekt // důvěru // důvěru (u někoho)

ZYSKAĆ // NABYĆ – cześć // uznanie

*DOSÁHNOUT // ZÍSKAT // DOBÝT – čest // uznání

Niektóre cechy można też utracić:

TRACIĆ // STRACIĆ - autorytet // cześć // respekt // moralny charakter // pewność siebie // zaufanie

* ZTRÁCET // ZTRATIT - u někoho autoritu // čest // respekt // morální charakter // sebevědomí // důvěru

i później też odświeżyć:

PRZYWRÓCIĆ – autorytet // do czci

* NAVRÁTIT, OBNOVIT – autoritu // čest

Można także pielęgnować i opiekować się cechami charakteru:

DOCHOWYWAĆ – słowa // tajemnicy // wierności

* DRŽET // UDRŽET // ZACHOVAT – slovo // tajemství // věrnost

DOTRZYMAĆ – układ // termin // obietnicy

* DODRŽET // PLNIT // DOSTÁT – dohodu // termín // slib

Pewne cechy charakteru musimy i jesteśmy w stanie zdobyć, aby wieść dobre życie, aby jak najlepiej wykorzystać to, co życie ma nam do zaoferowania. Nie rodzimy się z jakimś stałym, niezmiennym charakterem. Zakładamy, że w jakiejś mierze zależy od nas samych, jakie cechy charakteru w sobie wyrobimy. Te, które pomagają nam przeżyć życie jak najlepiej nazywamy cnotami, te, które nam w tym przeszkadzają nazywamy wadami.

Charakterowi zawdzięczamy wszystko co człowiek posiada, czyli zdrowie, wygląd zewnętrzny, zabezpieczenie materialne, powodzenie życiowe. Człowiek jest taki, jaki ma charakter, taki jest też jego świat wewnętrzny i zewnętrzny. Cechy charakteru kształtują sytuacje życiowe. Niektóre cechy charakteru wywołują choroby i problemy życiowe. Aby poprawić swoje zdrowie, korzystnie wpływać na swoje życie i swój los należy należy kształtować swoją świadomość i pozytywne cechy charakteru.

3.2. WYRAŻANIE EMOCJI I STANÓW PSYCHICZNYCH

Określenie *emocja* jest pochodzenia łacińskiego (*emotion*) i oznacza silne świadome lub nieświadome odczucie o charakterze pobudzenia pozytywnego lub negatywnego. *Uczucia* określają *stany psychiczne* wyrażające ustosunkowanie się człowieka do określonych zdarzeń, ludzi i innych elementów otaczającego świata. Polegają na odzwierciedleniu stosunku człowieka do rzeczywistości. Uczucia stanowią świadomą interpretację emocji, dokonywanych na podstawie zakodowanych w pamięci człowieka wzorów kulturowych i doświadczeń oraz podyktowanej nimi oceny sytuacji.

Podczas opisywania naszych uczuć i kondycji psychicznej przeżywamy niezręczne poczucie braku słów. Nie łatwo jest znaleźć stosowny wyraz dla przekazania uczuć. „Uczucie to jest coś, co się czuje – a nie coś, co się opisuje w słowach. W słowach można zapisać myśli – nie można zapisać w słowach uczuć. Myśl jest czymś, co ma strukturę dającą się odtworzyć słowami. Uczucie z natury rzeczy jest pozbawione struktury, a więc niewyraźne”²⁸

²⁸ A.Wierzbicka, Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne, Warszawa 1971, s. 30

Większość użytkowników wyraża się w sposób konwencjonalny i standardowy. Niektórzy próbują jednak, w ramach indywidualnej twórczości posługiwać się środkami oryginalnymi i delikatnymi.

Jednostki frazeologiczne nazywające emocje są nie tylko bardziej ekspresywne, lecz określają również zjawiska, których złożoność utrudnia jednowyrazowe określenie. Frazeologizmy opisujące uczucia nie tylko dosłownie oznaczają codzienne obserwacje i doświadczenia ludzi, lecz także nadają trwałość zachowaniom kulturowym pewnej wspólnoty, jej przeświadczeniom o naturze emocji i systemowi wartości. Naiwna wiedza o świecie, zawarta we frazeologii, pokrywa się w dużej mierze z wynikami badań naukowych i z sądami psychologów.²⁹

Emocje są określane za pomocą połączeń zawierających rzeczownikową nazwę uczucia, albo nazwę części ciała związanej według konwencji z pewnymi uczuciami lub połączeń nazywających stany rzeczy uwarunkowane biologicznie albo kulturowo. Frazeologizmy mogą także wyzyskiwać jednowyrazowe skojarzenia, np. *być w siódmym niebie* ‘być bardzo zadowolonym, szczęśliwym’, *mieć muchy w nosie* ‘być niezadowolonym, mieć zły humor’. W zakresie uczuć do dyspozycji jest niewiele wyrazów o nieograniczonej łączliwości. Przeżycia emocjonalne często nie sposób werbalizować i dlatego sięgamy ciągle po metafory językowe, które pozwalają wyrazić niewyraźne, nazwać nienazwane.

Obraz stanów emocjonalnych, utrwalonych w polskich i czeskich frazeologizmach, wzbudza podziw trafnością i przenikliwością obserwacji, bogactwem i umiejętnością ukazania skomplikowanych relacji między przeżywanymi uczuciami a towarzyszącymi im reakcjami fizjologicznymi.

Emocje doznawane przez człowieka mogą cechować się określonym nasileniem i znakiem. Znak emocji pozwala kwalifikować je w dwie główne grupy: emocje negatywne np. złość, rozpacz, rozczarowanie oraz emocje pozytywne, np. zadowolenie, radość, rozkosz.

Na początku przytaczam przykłady, których komponentem jest samo pojęcie *emocja*. Jako synonimy tego słowa są stosowane określenia typu: *silne wzruszenie*, *silne uczucie*, *podniecenie*, *wzburzenie* (np. gniew, trema):

- *silna, gwałtowna, przykra, żywa emocja* ‘wzruszenie’

²⁹ A.Pajdzińska, Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata, [w:] J.Bartmiński, Językowy obraz świata, Lublin 1999, s. 99

* silné, prudké (náhlé), nemilé (bolestné), živé emoce

- *došviadčať, doznať emocij* ‘być emocjonalny’

* pociťovať emoce

- *mieť, prežívať rôzne emojie* ‘być wrażliwym’

* mít, prožívat různé emoce

- *robiť coś z emocij / od emocij* ‘robić coś wrażliwie, czule’

* pracovať s emociami / propadat emociám

- *bez emocij* ‘nieczule, obojętnie’

* bez emocií

W kulturze czeskiej i polskiej decydującą rolę w życiu uczuciowym przypisuje się nie mózgowi czy głowie, ale sercu. Serce jako regulator krążenia krwi bierze udział w życiu uczuciowym człowieka. W wyniku silnego pobudzenia emocjonalnego wzrasta częstotliwość uderzeń serca i głębokość skurczów, rozszerzają się naczynia mięśnia sercowego, wzrasta ciśnienie krwi.³⁰

Trwałe dyspozycje emocjonalne człowieka są najczęściej określane frazeologizmami zawierającymi słowo **SERCE**. Nazywają przeżywanie różnorodnych uczuć, oznaczają miłość, dobroć, niewinność, szczerłość, uprzejmość, życzliwość, pomoc, współczucie, przyjaźń, szczodrość. W poprzednim rozdziale zostały wymienione frazeologizmy odnoszące się do charakteru człowieka, których elementem jest *serce*. W tym miejscu podaje przykłady związane z emocjami:

- *ciężko na sercu, mieć coś na sercu, komuś leży coś na sercu, czuć w sercu ból, smutek, żal* - ‘smucić się, martwić się’

* těžko na srdci, mít něco na srdci, někomu leží něco na srdci, cítit bolest u srdce

³⁰ A.Pajdzińska, Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata, [w:] J.Bartmiński, Językowy obraz świata, Lublin 1999, s. 100

- *lecko na sercu, zrobić coś z lekkim // z ciężkim sercem* - ‘zrobić coś bez żalu // z żalem’

* *udělat něco s lehkým // těžkým srdcem*

- *mieć zadrę w sercu* - ‘mieć do kogoś żal’

* *mít pocit křivdy*

- *komuś spadł ciężar // kamień z serca* - ‘ktoś poczuł się lepiej, komuś ulżyło’

* *někomu spadl kámen ze srdce*

- *stracić czyjeś serce* - ‘przestać być kochanym przez kogoś’

* *ztratit něčí srdce*

- *stracić (swoje) serce* - ‘zakochać się’

* *ztratit (své) srdce*

- *iść za głosem serca, kierować się sercem, pytać się serca, radzić się serca, ktoś przemawia // apeluje do serca kogoś* - ‘kierować się uczuciami’

* *jít za hlasem (svého) srdce, dát se vést srdcem, ptát se srdce*

- *ktoś // coś trafia komuś do serca, coś przemawia komuś do serca* - ‘polubić // upodobać sobie kogoś // czegoś’

* *někdo // něco přiroste někomu k srdci*

- *otworzyć // otwierać // odkryć // odkrywać przed kimś swoje serce* - ‘zwierzyć się komuś, poskarżyć’

* *vylít // vylévat (si) někomu své srdce*

- *komuś serce się ściska (z żalu), komuś serce się rwie na kawały, komuś serce się rozdziera, komuś serce krwawi, komuś serce pęka* - ‘odczuwać ból psychiczny, niepokój, bojaźń’

* mít srdce jako v kleštích, srdce usedá, srdce krvácí, srdce puká (žalem)

- **ktoś // coś rani komuś serce, ktoś // coś łamie komuś serce** – ‘sprawiać komuś kłopoty, zmartwienia, niepokoić kogoś’

* ranit někomu srdce, lámat někomu srdce, dělat někomu těžké srdce

- **nosić kogoś // coś w sercu** - ‘kochać kogoś // coś’

* nosit někoho // něco v srdci

- **w głębi serca kochać, podziwiać, nienawidzić ... kogoś, kryć coś na dnie serca** - ‘kochać, podziwiać, nienawidzić ... kogoś nie uzewnętrzniając tego uczucia’

* v hloubi srdce (ve skrytu duše) někoho milovat, obdivovat, nenávidět ...

- **z otwartym sercem, z całego serca, całym sercem, prosto z serca, ze szczerego serca** - ‘szczerze, życzliwie, serdecznie’

* z celého srdce, ze srdce

- **robić coś z ciężkim sercem** - ‘niechętnie’

* dělat něco s těžkým srdcem

- **brać / wziąć sobie coś do serca** - ‘troszczyć się, dbać o coś’

* brát / vzít si něco k srdci

- **kłaść coś komuś na sercu** - ‘stanowczo przypominać’

* klást někomu něco na srdce

- **z ręką na sercu** - ‘pod przysięgą’

* s rukou na srdci

- **mówić z serca, od serca powiedzieć** - ‘mówić szczerze’

* mluvit od srdce

- *šmiać się serdecznie* - ‘śmiać się szczerze’

* smát se od srdce

- *mieć już zajęte serce* - ‘być zakochanym’

* mít už srdce zadané

- *gołębje serce* - ‘dobre serce, łagodne usposobienie’

* citlivé srdce

- *mieć serce w piętach* - ‘bać się’

* mít srdce v kalhotách

Serce ma związek z całym życiem emocjonalnym człowieka. Czasami jest zastępowane określeniem *dusza (duch)*, np. *w głębi serca // duszy // ducha, na dnie serca // duszy, otworzyć przed kimś serce // duszę, przyjazna dusza.*

Ludzkie uczucia są związane także z wątrobą czy innymi częściami ciała, chociaż w porównaniu z sercem pełnią wiele mniejszą rolę. **WĄTROBA** i **ŻÓŁĆ** są używane do opisywania gniewu, goryczy, zmartwienia, żalu, irytacji i złości, np.:

- *mieć coś // kogoś na wątrobie, coś // ktoś leży komuś na wątrobie* - ‘mieć zmartwienie, pretensje do kogoś, nienawidzić kogoś’

* mít něco // někoho v žaludku, něco // někdo mu leží v žaludku

- *wątroba się w kimś przewraca, żółć się w kimś burzy // gotuje, żółć w kimś kipi, kogoś zalewa żółć, ktoś // coś porusza w kimś żółć, coś przepetnia komuś serce żółcią* - ‘denerwować się, złościć się, wściekać się’

* v někom se pohnula žluč, hnout někomu žlučí, zdvihnout někomu žluč, dráždit někomu žlučí, zamíchat někomu žlučí, div někomu žluč nepukla

- *opluwać kogoś // coś żółcią, wylewać na kogoś // coś całą (swoją) żółć, pisać żółcią // piórem maczanym w żółci* - ‘nienawistnie’

* *psát perem namočeným do žluče*

O pewnych stałych cechach psychicznych człowieka decydują **NERWY**. Ze względu na odporność psychiczną, wrażliwość i wytrzymałość nerwową znajdujemy we frazeologii zwroty, które wyrażają rozdrażnienie, zdenerwowanie, irytację i gniew. Od jakości nerwów zależy równowaga uczuciowa człowieka, np.:

- *mieć silne // mocne // żelazne // stalowe nerwy, mieć nerwy ze stali, mieć nerwy jak postronki* - ‘być opanowanym, wytrzymałym psychicznie, odporność psychiczna’

* *mít silné // pevné // dobré // nervy, mít nervy ze železa, nervy jako špagety*

- *mieć słabe nerwy, człowiek bez nerwów, kłębek nerwów, z trudem panować nad nerwami* – ‘psychiczna słabość, o osobie bardzo nerwowej, roztrzęsionej’

* *mít slabé // špatné nervy, mít napjaté nervy*

- *działać komuś na nerwy, psuć sobie//komuś nerwy, ktoś // coś gra komuś na nerwach*
– ‘denerwować kogoś’

* *jít někomu na nervy*

- *nerwy kogoś poniosły, nerwy odmówiły komuś posłuszeństwa // nerwy kogoś zawiodły, nie mieć /już/ nerwy na kogoś // coś, (s)tracić nerwy* – ‘nie opanować się’

- * *někomu vypověděly // povolily // tečou nervy, ztrácet // ztratit nervy*

- *coś kosztowało kogoś wiele nerwów* – ‘dużo się denerwować z jakiegoś powodu’

* *stálo to někoho spousty nervů*

Konotacje dotyczące różnorodnych emocji, stanów psychicznych i duchowych, łączymy również z **GŁOWĄ LUDZKĄ**, np.:

- *spokojna głowa, mieć spokojną głowę; niespokojna głowa* ‘spokój; niepokój’

* klidná hlava, mít klidnou hlavu

- **mieć coś na swojej głowie** 'być za coś odpowiedzialny'

* mít něco na své hlavě

- **spuścić, opuścić, zwiesić głowę** 'oznacza 'smutek, zawstydzenie, bezradność', 'uznanie czyjejs przewagi, wyższości, poważanie, pokorę'

* věšet hlavu

- **podnosić/podnieść głowę** 'nabierać otuchy, poczuć się pewniejszym'

* zvedat hlavu

- **zadzierać głowę** – 'pysnić się, być zarozumiałym'

* zvednout, vztyčit hlavu

O psychicznej reakcji na różne wydarzenia bądź o stosunku do innych ludzi mówią też jednostki leksykalne:

- **kręcić głową** 'dać wyraz wątpliwościom, obawom, niepewności'

* kroutit hlavou

- **drapać, skrobać się po głowie, podrapać się w głowę** 'kłopotać się, frasować się o coś'

* šrábat se na hlavě

Gesty, które są trudne bądź wręcz niemożliwe do wykonania, odwołują się do gwałtownych stanów emocjonalnych, np.:

- *stawać na głowie* 'dokonywać nadludzkich wysiłków'

* *stavět se na hlavu*

- *tłuc, bić głową o mur, o ścianę* 'rozpaczliwie walczyć o rzecz niemożliwą' (por. też: *głową muru nie przebijesz*)

* *bít hlavou o zed'; hlavou zed' neproražíš*

- *chować // schować głowę w piasek* 'unikać odpowiedzialności; udawać, że nie dostrzega się jakiegoś problemu'

* *schovat // strkat hlavu do písku*

Ludzkie stany emocjonalne poznawalne są na podstawie obserwacji **TWARZY**. Obserwowanie twarzy człowieka jest czymś bardzo naturalnym. W trakcie kontaktu twarz jest elementem najbardziej przykuwającym uwagę. Jest usytuowana w ważnym i najlepiej widocznym miejscu ludzkiej postaci. Obserwując twarz człowieka możemy śledzić jego mimikę: myśli, uczucia, nastroje, stosunek do rozmówcy i do poruszanych zagadnień.

Uczucia są wyrażane na podstawie naturalnych reakcji twarzy na stany odczuwane przez człowieka jako radość, zadowolenie, smutek, ból, cierpienie. Twarz reprezentuje, wyraża, obrazuje postawę, reakcję uczuciową człowieka w relacjach z innymi ludźmi. Śmiech, uśmiech, płacz, rumieniec i w ogóle mimika twarzy, mogą wyrażać wszelkie stany duszy człowieka (np. *smutek // gorycz // radość... odbija się komuś na twarzy* - * *smutek // hořkost // radost...se mu odráží ve tváři; czyjaś twarz jaśnieje z radości // ze szczęścia; czyjeś oczy jaśnieją* 'zadowolony uśmiech wyraża jego stan psychiczny' - * *tvář se mu rozjasnila // zářila radostí // štěstím, obličej se mu rozjasnil // mu zářil radostí // štěstím; mieć coś wpisane na twarzy, mieć coś w twarzy* 'widać po kimś' - * *mít něco psáno ve tváři, mít na tváři určitý výraz*). O silnych emocjach informują naturalne reakcje psychofizyczne widoczne na twarzy, jako np.: wypieki, rumieniec (np.: *rozpalona* (**rozpálená*), *zaczerwieniona* z *gniewu/wstydu* (**zčervenálá hněvem/studem*) *twarz* (**tvář*); *rumieniec oblewa czyjaś twarz* (**tvář polil ruměncem*); *ktoś stał się, zrobił się czerwony, pąsowy na twarzy* (**někdo zčervenál, zrudnul v obličejí*)) czy bladość (np.: *twarz kredowa, biała, blada z przerażenia, ze strachu* (**obličej/tvář bílá jak křída, bledá ze zděšení, strachy; zblednąć na twarzy*) (**zblednout v obličejí/tváři*); *twarz*

czyjaś blednie (*něčí tvář bledne). Gdy czyjaś twarz nie wyraża emocji, które możemy rozpoznać, mówimy, że człowiek *ma, przybiera zagadkowy* bądź *tajemniczy wyraz twarzy* (*má tajemný výraz tváře). Zupełny brak obrazu emocji, uczuć na czyjejś twarzy odczuwamy natomiast jako stan nienaturalny, a nawet niebezpieczny (gdy ktoś ukrywa przed nami swoje odczucia); twarz taką określamy jako *kamienną, niewzruszoną, nieprzeniknioną* (*kamenná, lhostejná, neproniknutelná tvář). Zmiana wyrazu twarzy *-gra twarzy* -fakt, że *ktoś zmienia się na twarzy* (*měnit tvář) lub *twarz czyjaś ożywia się* (*tvář ožívá), informuje zaś o tym, iż dana osoba 'reaguje, wyrażając zainteresowanie, okazując zaangażowanie emocjonalne'. *Na czyjejś twarzy widać* więc *boleść, niepokój, strach, wdzięczność, zachwyt czy radość* (*vidět bolest, neklid, strach, vděčnost, nadšení, radost ve tváři). Czyjaś twarz może być *wesoła, rozpromieniona* lub *smutna, posepna, ponura* (*veselá, rozzářená, smutná, ponurá, mrzutá tvář). Mówimy o *wyrazie twarzy radosnym, pełnym goryczy* czy *obojętnym* (*radostný výraz tváře, plný hořkosti, lhostejný). Dlatego zapewne, obserwując człowieka, jesteśmy w stanie *wyczytać z jego twarzy* (*vyčíst z jeho tváře), w jakim jest nastroju (np.: *uroczysty, poważny, żartobliwy wyraz twarzy* (*slavnostní, vážný, žertovný výraz ve tváři)). *W twarzy* można *mieć spokój, radość, szczęście* (*klid, radost, štěstí ve tváři). Można układem i wyglądem twarzy oddawać wszelkie nastroje i uczucia. Negatywne intencje odczytujemy, gdy człowiek *ma na twarzy wyraz niechęci, lekceważenia, pogardy* (*výraz nelibosti, pohrdání ve tváři) bądź *ma twarz groźną, surową, nasrożoną* czy *obojętną* (*hrozivá, přísná, nasupená, lhostejná tvář).

Wyraz twarzy można wyrazić słowem *MINA*. Można więc mówić o *grobowej* (*pohřební), *marsowej* (*přísném), *posepnej* (*ponurém), *poważnej* (*vážném), *skwaszonej* (*kyselém), *smutnej* (*smutném), *wesołej* (*veselém), *zadowolonej* (*spokojeném), *zakłopotanej* (*ustaraném) (itd.) *minie* (*obličej). Gdy ktoś 'celowo, w sposób wyreżyserowany zmienia układ rysów twarzy' mawiamy, że *robi/stroi miny* (*dělá obličej, šklebí se). Zwrot ten w znaczeniu metaforycznym charakteryzuje zachowanie człowieka 'kapryśnego lub niezadowolonego'. Możliwość ukrywania własnych uczuć, przybierania wyrazu twarzy, który nie ukazuje prawdziwych emocji, została zaś utrwalona w zwrocie *robić dobrą minę (do złej gry)* 'udawać zadowolenie, dobre samopoczucie' - *tvářit se příjemně na nepříjemné věci. O emocjach informuje także gest, utrwalony w zwrocie: *schować/ukryć twarz w dłoniach* (*schovat tvář do dlaní), odczytywany jako wyraz smutku, rozpacz, rezygnacji.

W życiu człowieka, jako najdoskonalsze narzędzie poznawcze, szczególną rolę odgrywa wzrok. W interpretacji językowej *OKO* wiąże się również z modelem "niewerbalnej komunikacji" między ludźmi: "mowa oczu" pozwala wyrazić wszelkie emocje, intencje, z

oczu człowieka można "wyczytać" wiele informacji o nim samym. W kulturze wielu społeczeństw oczom przypisywane są różnorodne, głębokie treści symboliczne, a nawet magiczne. Kontakt wzrokowy jest bowiem jednym z podstawowych sposobów nawiązywania bezpośredniej łączności ze światem, z otaczającymi ludźmi.

Obserwowanie oczu pozwala formułować sądy o człowieku, wzrokiem można wyrażać stan duszy (*oczy - zwierciadło duszy*), stan umysłu, postaw i intencji działania, np.: *poznać // widzieć coś po oczach* 'widać po kimś' - * *poznat někomu něco na očích // vyčíst někomu něco z očí // obliče; což odbija się komus w oczach* - * *vidět někomu něco na očích; což patrzy // wygląda komus z oczu* 'coś (np. śmierć) widać z wyrazu twarzy' - * *kouká // hledí mu to // něco z očí; dobroć // dobrze komus z oczu patrzy; źle komus z oczu patrzy* 'ktoś wywiera dobre // złe wrażenie' - * *z očí mu kouká dobrota // zloba; oczy wyraziste, pełne wyrazu* to 'oczy osoby pełnej ekspresji', 'wiele mówiące sugestywne spojrzenie' (**výrazné, pronikavé oči*). Ludzie *o oczach bez wyrazu (szklanych)* (**oči bez výrazu, sklené*) wydają się zaś 'nijacy', 'pozbawieni charakteru, stylu' lub też budzą niepokój, starając się ukryć swoją osobowość, przeżycia, pozostać "nieprzeniknieni".

Oczy - *zwierciadło duszy* (**zdradlo duše*) - mogą wyrażać: najistotniejsze rysy charakteru człowieka (*oczy* (**oči*) *łagodne* (**vlídné*), *falszywe* (**falešné*), *marzycielskie* (**snivé*), *chytne* (**vychytralé*), *przebiegłe* (**mazané*), *złe* (**zlé*) itd.), *patrzeć na kogoś // coś łaskawym, życzliwym, złym, krzywym okiem* (**dívat se na někoho přátelským, vlídným, zlým, křivým okem*); *patrzeć na kogoś // coś oczami pełnymi miłości, uwielbienia, zachwytu, nienawiści, bólu, rozpacz* - * *koukat na někoho // něco očima plným lásky, obdivu, unešení, nenávisti, bolesti, zoufalství; mieć oczy przepętnione miłością / nienawiścią itp.* 'myśleć tylko o jednym i nie widzieć niczego poza tym' - * *mít oči zaslepené láskou / nenávistí atp.*; stany i predyspozycje intelektualne (*myślące* (**moudré*), *bystre* (**bystřé*), *skupione* (**soustředěné*), *roztargnione* (**roztěkané*), *bezmyślne* (**bezmyšlenkovité, tupé*), *pełne zrozumienia* *oczy* (**oči plné pochopení*) *I spojrzenie I wzrok* (**pohled*)); doświadczenia życiowe (*oczy przygasłe* (**pohaslý zrak*), *wyblakłe* (**nevýrazné, vybledlé*), *doświadczone* (**zkušené*)) czy ludzkie emocje i nastroje (*oczy radosne* (**radostné*), *rozkochane* (**zamilované*), *smutne* (**smutné*), *roziskrzzone* (**rozzárené*), *chmurne* (**zachmuřené*), *figlarne* (**šprýmovné*), *ponure* (**ponuré*), *tęskne* (**teskné*), *wylękłe* (**vylekané*) itd.). Z emocjami i nastrojami człowieka wiąże się też obraz naturalnego zjawiska: doświadczenia, które łączy oko z takimi stanami psychofizycznymi, jak np. płacz, wzruszenie (por. *oczy pełne łez* (**oči plné slz*); *ze łzami w oczach* (**se slzami v očích*); *mokre oczy* (**mokré oči*); *wyplakiwać oczy* 'płakać z żalu, ze zmartwienia, z tęsknoty' - * *vyplakávat si oči*).

Przyglądając się człowiekowi, zwracamy uwagę na najbardziej wystająca część twarzy - *NOS*. Obraz uczuć widoczny na twarzy sygnalizuje wyrażenie *uśmiechać się pod nosem* 'uśmiechać się lekko, nieznacznie, mimochodem' - * *usmívát se pod nosem*. Szczególny rodzaj reakcji emocjonalnej sugeruje jednostka *pociągać nosem* 'popłakiwać, chlipać' - * *popotahovat nosem*. Inne związki wyrazowe określające stan negatywny: *coś ugryzło kogoś w nos* 'ktoś ma nieuzasadniony zły humor, gniewa się, obraża bez powodu'; *mieć muchy w nosie* 'mieć zły humor, kaprysić, okazywać niezadowolenie' - * *něco přeletělo přes nos*.

Również *USTA* - jako część twarzy - są w interpretacji językowej opisywane i charakteryzowane za pomocą wielu wyrazistych określeń. Obraz silnych emocji jest dostrzegalny np. w wyrażeniach: *drżące usta* czy *trzęsące się wargi* (**chvějíci se ústa*). O intencjach, emocjach, stanach duszy informuje także układ ust: zwłaszcza śmiech i uśmiech. Smutek i strach są interpretowane na podstawie układu i wyglądu ust. Smutek jest kojarzony z ustami o opuszczonych, skierowanych w dół kącikach, co w języku utrwaliło się np. w wyrażeniu *usta w podkówkę* (**sešklebovat ústa do podkovy*). Uniesione (skierowane do góry) kąciki ust są zaś fizyczną oznaką dobrego nastroju - uśmiechu. W zależności od cech charakteru mogą więc ludzie *mieć uśmiech na ustach* (**mít úsměv na tváři / rtech*) lub - jako że uśmiech wiąże się z dobrym samopoczuciem *robić coś z uśmiechem na ustach* 'robić coś bez trudu, bez wysiłku, z radością, z entuzjazmem'. *Uśmiech* może też *pojawiać się* lub *gasnąć na jego ustach* (**úsměv se objevil, zmizel na jeho tváři / rtech*). Gdy człowiek ma zły humor, odczuwa niechęć, niezadowolenie lub ból, cierpienie, na jego twarzy otoczenie obserwuje reakcje utrwalone w zwrotach *skrzywić, wykrzywić usta, coś wykrzywia czyjeś usta (grymas, niesmak, płacz)* - **křivít, vykřivít, špulit ústa/pusu, kroutit ústy/pusou, udělat grimasu nechutě, pláče*). *Czyjeś usta* możemy postrzegać jako *ściągnięte bólem* bądź *cierpieniem* (**ústa stažená bolestí*). By 'ukryć ból, gniew, zniecierpliwienie' człowiek może zaś *zacisnąć, zaciskać usta (wargi)* (**svírat rty*); do 'tłumienia uczuć' odnoszą się także zwroty *gryźć, przygryzać, zagryzać usta (wargi)* - **kousat se do rtů*. *Zacisnięte, zacięte usta (wargi)* - **sevřené rty* mogą też sygnalizować 'zawziętość, gniew'.

Szczególne reakcja psychiczna maluje się na twarzy człowieka, który patrzy na coś, słucha czegoś z *otwartymi ustami* (**s otevřenými ústy/pusou*) lub z *rozdziawioną gębą*

(**s otevřenou hubou, s pusou dokořán*) 'w podziwieniu', 'z przerażeniem, zaskoczeniem, zdumieniem'.

Leksem **UCHO** ma też w polszczyźnie pewien związek z obrazowaniem emocji i stanów psychicznych. W chwili, gdy opanowują nas gwałtowne emocje możemy np. poczuć jak **krew/puls wali, tętni, pulsuje w uszach** 'denerwować się' - * *krev pulsuje v uších*.

Obrazowej intensyfikacji służy określenie **po uszy** w jednostce **zakochać się po uszy** 'zakochać się bardzo' - * *zamilovat se až po uši* lub **zaczerwienić się po (same) uszy** 'zaczerwienić się bardzo mocno' - * *začervenat se až po uši*. Można też **mieć czegoś/kogoś po (same) uszy** lub nawet **powyżej uszu** to znaczy 'mieć czegoś w nadmiarze, zbyt wiele' lub 'mieć czegoś dosyć' - * *mít něčeho po uši*. Do podobnego uczucia odnosi się też związek wyrazowy **coś wylaży, wylewa się komuś uszami** - 'czegoś zbyt wiele, by można było to znieść' - * *někomu něco leze ušima*.

O stanach psychicznych mówią również wyrażenia metaforycznie przedstawiające dobre i złe samopoczucie człowieka: **uszy do góry!**; **podnieść uszy** 'nabrać ducha, odwagi' - **zvednout uši*; **spuścić, zwiesić, stulić uszy** 'bać się, ustąpić komuś'; **położyć uszy po sobie** 'być tchórzliwym, potulnym' - * *sklopit uši*. U ich podstawy stoi zapewne obserwacja zachowania zwierząt.

Kolejnym elementem twarzy, który okazuje różnorodne emocje, stany psychiczne i duchowe jest **CZOŁO**. Zwrot **marszczyć, zmarszczyć czoło** (* *vraštít, svrašt'ovat čelo*), jest najczęściej wiązany z obrazowaniem określonego stanu intelektualnego ('myśleć, zastanawiać się intensywnie, koncentrować się') lub emocjonalnego ('martwić się, zmartwić się', a także 'być zagniewanym, posepnym, ponurym'). Metaforyczna interpretacja stanów emocjonalnych wpisana jest w znaczenie zwrotu **chmurzyć, zachmurzyć czoło** (**mračít, zamračít čelo*) 'zasepić się, posmutnieć'. Zwrot **rozjaśnić, rozchmurzyć, wypogodzić czoło** (**rozjasnit čelo, přestat se mračít*) jest natomiast używany w odniesieniu do kogoś, kto 'nabiera dobrego humoru, jest zadowolony'. Wyrażenie **rozpalone czoło** (**rozpálené čelo*) łączymy zaś (oprócz dosłownego sensu - sugerującego podwyższoną temperaturę ciała) ze 'stanem silnego pobudzenia emocjonalnego'.

Wewnętrzne stany są często opisywane w zależności od tego, jak się człowiek zachowuje, jak wygląda, jak gestykuluje i jaką ma mimikę. Ujawianie określonych uczuć wywołuje reakcje i zmiany fizyczne w ludzkim ciele. W następujących frazeologizmach

widać nienaturalne i niezwykle funkcjonowanie, nienormalny wygląd lub zakłócenie funkcjonowania albo nawet przerwę w funkcjonowaniu jakiejś części ciała :

- *oczy wychodzą // wyskakują komuś na wierzch, wytrzeszczać oczy, robić duże // okragłe oczy* ‘patrzeć się ze zdziwieniem, przerażeniem, zdumiewać się’

* *oči lezou někomu z důlků // mít oči na vrch hlavy, třesťit // valit // vyvalovat oči (bulvy)*

- *obrócić // mieć oczy w słup // oczy stanęły komuś w słup* ‘ruch oczu oznaczający maksymalne oburzenie, niezgodę albo pośmiewisko’

* *obrátit // obracet oči v sloup*

- *serce komuś wyskakuje z piersi* ‘bardzo się cieszyć z jakiegoś powodu’

* *srđce někomu poskočilo // skáče // překypuje (samou) radostí*

- *serce komuś stanęło // ścisła w gardle* ‘nie być w stanie mówić w powodu wzruszenia’

* *sevřelo se mu hrdlo*

- *mieć duszę na ramieniu // serce uciekło komuś w pięty* ‘bardzo się przestraszyć, bać się’

* *srđce někomu spadlo do kalhot // mít srđce v kalhotách*

- *włosy stają komuś dęba, włosy stają na głowie* ‘kogoś ogarnia przerażenie, zdumienie’

* *vlasý mu vstávají // se mu postavily // se mu ježí na hlavě*

- *zgrzytać zębami* ‘złościć się’

* *skřípat zuby*

- *zaciskać // zacisnąć zęby* ‘starać się znieść dotkliwy ból; skupiać się na gotowości do działania’

* *zatnout // zatínat zuby*

- **strzyc uszami // nateżać ucho // nastawić ucha** ‘słuchać, nasłuchiwać uważnie’

* napínat // natahovat // nastražit // špicovat uši

- **krew się komuś gotuje // burzy** ‘bardzo się rozzłościć’

* krev někomu kypí // vzkypí // pění (v žilách)

- **krew ścina się komuś w żyłach** ‘ktoś jest mocno poruszony: a/ przeżywa głębokie emocjonalne doświadczenie, b/ ma uczucie niepokoju, przerażenia, boi się’

* krev někomu tuhne // stydne v žilách

- **oblewać się / oblać się zimnym // siódmym potem** ‘doznawać silnych emocji pod wpływem zdenerwowania, strachu, bólu lub wysiłku’

* někoho polil studený pot

- **ciarki komuś przechodzą // przeszły po plecach, dreszcz przechodzi // przeszedł komuś po plecach // po skórze** ‘ktoś jest bardzo zdenerwowany, doznaje niepokój’

* mráz někomu běhá po zádech // po hřbetě // po těle

- **na twarzy komuś wykwitł rumieniec // krew uderzyła komuś do twarzy // rumieniec oblał czyjąś twarz** ‘zarumienić się: a/ ze wstydu, b/ z niezadowolenia albo złości’

* krev někomu stoupla // se někomu nahrnula // se někomu vehnala do tváře // obličje

- **nogi się pod kimś uginają, nogi // kolana się komuś trzęsą** ‘bardzo się bać; być osłabiony z powodu choroby’

* někomu se podlamují // podlomila kolena, někomu se klepou // se rozklepala // roztrásla kolena

- **zapomnieć // nie mieć języka w gębie** ‘nie móc wymówić ani słowa – np. z zaskoczenia’

* nemoci ani jazykem hnout

- **stracić głowę dla kogoś** ‘bardzo się w kimś zakochać, ulec czyjemuś czarui’

* ztratit pro někoho hlavu // kvůli někomu hlavu

- **broda komus drga, trzęsie się, lata** 'ze wzruszenia'

* brada se mu třese

Stany emocjonalne mogą powodować różne stany fizyczne. Związki między uczuciami i zmianami fizycznymi są nie tylko uzasadnione biologicznie, co potwierdzone jest badaniami fizjologów i psychologów, lecz mogą być uwarunkowane socjalnie (kulturowo, konwencjonalnie).

W wyżej wymienionych przykładach objawy fizyczne uczuć traktowane są nie tylko jako faktyczne zmiany, lecz również wrażenia pewnych zmian. Zmiany rozpatrywane są na podstawie konwencji językowej, charakterystycznej dla pewnej społeczności.

Do innej grupy należą frazeologizmy, które oznaczają pierwotnie gesty kulturowe i zachowania ludzkie. Dla tych połączeń wyrazowych identyfikatorem uczucia dla pewnej społeczności jest sposób zachowywania się człowieka. Charakterystyczna jest dla nich całkowita umowność:

- **rwać // wyrywać (sobie) włosy z głowy** 'bardzo nad czymś ubolewać, rozpaczać'

* rvát si // trhat si vlasy z hlavy

- **posypać // posypywać (sobie) głowę popiołem** 'pokornieć, okazywać skruchę' (podstawą tego zwrotu stał się kulturowo motywowany gest związany z rytuałem religijnym)

* sypat si popel na hlavu

- **nosić kogoś na rękach** 'zaspokajać czyjeś życzenia, dogadzać komus'

* nosit někoho na rukou

- **jeść komus z ręki** 'podporządkować się komus'

* jíst // zobat někomu z ruky

- **padać // paść przed kimś na kolana** 'czcić kogoś, mieć dla kogoś uznanie; być uległym względem kogoś, pokornie o coś prosić'

* padat // padnout před někým na kolena

- *ležet u czyichs stóp* ‘kogoś bardzo podziwiać, być komuś zupełnie oddany’

* ležet někomu u nohou

- *bić się w piersi* ‘żałować czegoś, przyznawać się do winy, kajać się’

* bít se v prsa

- *załamać // załamywać rękę* ‘rozpaczać, zniechęcać się’

* sprásknout ruce

- *rozkladać // rozłożyć rękę* ‘okazywać bezradność, być bezsilnym, nie potrafić nic zrobić w jakiejś sprawie’

* rozkládat rukama

- *łapać // złapać się za głowę* ‘być zdziwionym, przerażonym, oburzonym itp.’

* chytat se za hlavu

Wymienione frazeologizmy nazywają nie tylko faktycznie odczuwane uczucia, lecz często uczucia udawane. Jest to spowodowane konwencjonalnym charakterem omawianych połączeń wyrazów i brakiem uwarunkowań biologicznych.

Człowiek przeżywa różnorodne uczucia – dla niektórych z nich istnieją gotowe nazwy: jednowyrazowe (np.: *miłość, zachwyty, niezadowolenie, smutek, gniew, wstyd*) lub wielowyrazowe (np.: *wyrzuty sumienia, radość z cudzego nieszczęścia*). Dla opisania pewnych stanów emocjonalnych można posługiwać się metodą tworzenia nazw analitycznych, np. *uczucie krzywdy, niezrozumienia, zagubienia, czci*.

Frazeologizmy, w których występują rzeczownikowe nazwy uczuć tworzą połączenia z czasownikami. Większość połączeń wynika ze zmienności uczuć w czasie, np.:

OGARNIAĆ - gniew // złość // radość // panika kogoś ogarnia

* ZACHVÁTIT – hněv // vztek // radost // panika někoho zachvátila

BRAĆ - kogoś bierze złość // pasja // strach // senność // litość

* ZMOCNIT // BRÁT – chytal ho // zmocňoval se ho vztek // strach // ospalost // lítost

OPANOWYWAĆ – kogoś opanowuje nuda // niepokój // gniew // wątpliwości

* ZMOCNIT SE – někoho se zmocnila nuda // neklid // hněv // pochybnosti

WPADAĆ – wpadać w rozpacz // złość // zdumienie // kompleksy // panikę

* UPADAT // DOSTÁVAT SE // PROPADNOUT SE – propadat zoufalství // začínat se zlobit // divit se // dostávat komplexy // podléhat panice

CHWYTAĆ – kogoś chwyta rozczulenie // wzruszenie - dojmout se

BUDZIĆ – budzić w kimś czujność // litość // wesołe myśli // nadzieje // odrazę // zaufanie

* BUDIT // VZBOUZET // VYVOLÁVAT – budit pozornost // slitování // veselé myšlenky // naději // odpor // vzbuzovat důvěru

Ludzki sposób bycia jest zależny od przeżyć emocjonalnych. Pojawienie się emocji jest w dużej mierze niezależne od ludzkiej woli i człowiek nie ma żadnego wpływu na ich powstawanie. Niektóre uczucia powstają w człowieku nawet wbrew jego woli. Zwykle uczucia rządzą człowiekiem, nie człowiek uczuciami, pokazują to konstrukcje z czasownikami:

OWŁADNAĆ // ZAWŁADNAĆ – kimś o władnęła // zawładnęła namiętność // wściekłość, kimś o władnął // zawładnął gniew // strach

* ZMOCNIT SE – zmocnila se ho vášeň // zmocnil se ho vztek // hněv // strach

ULEC // PODDAĆ SIĘ – ulec // poddać się miłości // namiętności // wzruszeniu // zazdrości

* PODLEHNOUT – podlehnout lásce // vášni // vzrušení // závisti

KIEROWAĆ // RZĄDZIĆ – kimś kieruje // rządzi gniew // miłość // nienawiść // strach

* VĚST – být veden hněvem // láskou // nenávistí // strachem

WALCZYĆ – walczyć z gniewem // miłością // nienawiścią // strachem // złością

* BOJOVAT – bojovat s hvěvem // láskou // nenávistí // strachem // zlobou

W walce z uczuciami człowiek ujmowany jest jako zwycięzca tylko w niewielu przypadkach:

OPANOWAĆ – opanować gniew // nostalgię // rozpacz // smutek // strach // wzruszenie // zazdrość

* OPANOVAT // OVLÁDNOUT // ZVLÁDNOUT – ovládnout hněv // nostalgií // zoufalství // smutek // strach // dojetí // závist

ZAPANOWAĆ – zapanować nad gniewem // nostalgią // smutkiem // strachem // tęsknotą // zdziwieniem

* ZAVLÁDNOUT // OVLÁDNOUT – zavládnout nad hvěvem // nostalgií // ovládnout smutek // strach // stesk // údiv

Człowiek nie ma żadnego wpływu w momencie pojawienia się emocji, ale może mieć wpływ na ich dalszy przebieg. Wynika to z konstrukcji, w których występują czasowniki nazywające świadome działanie zmniejszające, ograniczające lub likwidujące coś, np.:

TŁUMIĆ - tłumić (w sobie) żal // gniew // wzruszenie // wściekłość

* TLUMIT // POTLAČOVAT // KROTIT – krotit lítost // potlačovat hněv // dojetí // tlumit vztek

POZBYĆ SIĘ - pozbyć się lęku // strachu

* ZBAVIT SE – zbavit se strachu // bázně

HAMOWAĆ - hamować gniew // rozdrażnienie

* KROTIT – krotit hněv // podráždění

POSKRAMIAĆ – *poskramiać gniew // namiętności*

* KROTIT – krotit hněv // vášeň

PRZEZWYCIĘŻAĆ - *przezwyćieżać strach // niepokój // zakłopotanie*

* PŘEKONÁVAT – překonávat strach // úzkost // rozpaky

WYRWAĆ SIĘ // OTRZĄSNAĆ SIĘ – *wyrwać się z apatii // ze stresu*

* UVOLNIT SE // VYSVOBODIT SE // ODPROSTIT SE // PROBRAT SE - probrat se z apatie // uvolnit se od stresu

Emocje mogą mieć zmienną intensywność, ich większe natężenie widać w połączeniach, w których występują czasowniki typu:

ROSNAĆ // POTĘGOWAĆ – *w kimś rośnie // potęguje smutek // wzruszenie // radość // strach // rozpacz*

* RŮST // STUPŇOVAT // ZESILOVAT – v někom roste // se stupňuje smutek // dojetí // radost // strach // zesiluje zoufalství

WZBIERAĆ SIĘ – *w kimś wzbiera się gniew // żal // rozgoryczenie*

* VZMÁHAT // RŮST – v někom se vzímáhá // roste hněv // lítost

PODSYCAĆ – *podsycać w kimś // sobie gniew // ciekawość // nadzieję // nienawiść*

* PODNĚCOVAT // VZMÁHAT // ŽIVIT – podněcovat v někom // sobě hněv // zvědavost // naději // živit nenávist

Zmniejszanie się intensywności emocji aż do ich całkowitego zaniku rejestrują frazeologizmy z czasownikami:

MALEĆ // SŁABNAĆ // OPADAĆ – *smutek, rozpacz, radość, gniew kogoś maleje // słabnie // opada*

* ZMENŠOVAT SE // SLÁBNOUT // KLESAT // USTUPOVAT // ODCHÁZET – smutek, zoufalství, radost, hněv ustupuje // odchází

TOPNIEĆ // ROZPŁYWAĆ SIĘ // WIETRZEĆ // GASNAĆ // WYGASAĆ – uraza
kogoś topnieje // wietrzeje, miłość kogoś gaśnie // wygasa, gniew kogoś rozptynął się

* MIZET // ROZPLYNOUT SE // VYPRCHÁVAT // HASNOUT // UTICHAT – pocit křivdy
mizí, láska vyprchává, hněv ustupuje

Duża intensywność uczuć jest porównywana do ognia / płomienia, np.:

- *płomienne uczucie – * plamenný cit*
- *ogień nienawiści - * oheň nenávisti*
- *płonąc miłością // wrogością // nienawiścią - * hořet láskou // nenávistí*
- *kogoś pali zazdrość – * někoho pálí závist*
- *wzniecać panikę // nienawiść // odwagę – * rozněcovat paniku // nenávist // odvahu*

Ze zmienną intensywnością emocji jest związana inna metafora: uczucie – woda, np.:

- *fala szczęścia // miłości // nienawiści – * vlna štěstí // lásky // nenávisti*
- *przyływ energii // szczęścia // wzruszenia – * přítiv energie // štěstí // vzrušení*
- *kogoś szczęście zalało // radość zalała – * někoho zaplavilo štěstí // radost; záplava radosti*
- *tonąc w żalu – * utápět se v žalu // smutku*
- *ktoś pogrąża się w smutku // rozgoryczeniu – * ponořovat se do smutku*

Największy stopień intensywności danego uczucia jest wyrażany frazeologizmami, które zawierają czasowniki oznaczające koniec funkcjonowania ludzkiego życia, np.:

UMIERAĆ – *umierać z nudy // nudów // tęsknoty // strachu // żalu // ciekawości*

* UMÍRAT – umírat nudou // steskem // strachy // žalem // zvědavostí

KONAĆ – *konać z nudy // tęsknoty // ze śmiechu*

* UMÍRAT – umírat nudou // steskem // smíchem

MDLEĆ – *z rozkoszy // ze szczęścia // ze strachu*

* OMDLĚVAT – omdlévat blahem // štěstím // strachem

Połączenia z czasownikami, które nazywają energiczne działanie w odniesieniu do człowieka albo naruszanie jego ciała, służą do opisywania silnych uczuć, np.:

MIOTAĆ // TARGAĆ - *kimś miota // targa niepokój // gniew // rozpacz // strach // złość*

* LOMCOVAT // CLOUMAT // ZMÍTAT - lomcuje jím neklid // hněv // je zmítán zoufalstvím // strachem // lomcuje jím zlost

GRYŻĆ // ŻREĆ // ZŻERAĆ // TRAWIĆ // TŁUC – *kogoś gryzie zazdrość // sumienie, kogoś żre // zżera ciekawość, kogoś trawi niepokój, kogoś tłucze chandra*

* HRYZAT // ŽRÁT // ZŽÍRAT // POHLCOVAT - hryže ho závist // svědomí, zžírá ho zvědavost // neklid, pohlcuje ho deprese

Czasowniki nazywające czynności i stany, które prowadzą do zupełnego zaniku opisują następujące połączenia:

DŁAWIĆ – *kogoś dławi złość // wściekłość*

* DUSIT – dusit v sobě zlobu // vztek – w tym przypadku zupełnie inne znaczenie, tutaj w sensie tłumić

ZATRUWAĆ – *kogoś zatruwa nienawiścią // zazdrość*

* UBÍJET – někoho ubíjí nenávist // závist

ROZNOSIĆ – *kogoś roznosi duma // niecierpliwość // pycha // radość* – w języku czeskim nie ma tutaj odpowiednika

PEKAĆ – *ktoś pęka z ciekawości // dumy // ze śmiechu // ze wściekłości // ze złości*

* PUKAT – pukat zvědavostí // pýchou // smíchy // vzteky // zlostí

USYCHAĆ – *ktoś usycha z miłości // tęsknoty // żalu*

* USYCHAT // CHŘADNOUT // UVADAT – uvadat z lásky // chřadnout steskem // žalem

Niektóre emocje zagrażają fizycznie człowiekowi i wpływają na stan jego ciała, pod ich wpływem człowiek traci nad sobą kontrolę i ma obniżoną zdolność racjonalnego myślenia i działania, co widać w przykładach:

SZALEĆ – *szaleć z bólu // wściekłości // miłości // szczęścia*

* ŠÍLET – šílet bolestí // vzteky // z lásky // ze štěstí

WARIOWAĆ – *wariować z radości // zazdrości*

*BLÁZNIT – bláznit radostí // závistí

Niektórym uczuciom jest przypisywana pozytywna wartość, widać to wyraźnie w konstrukcjach z czasownikami:

DARZYĆ – *darzyć kogoś sympatią // szacunkiem // uznaniem // zaufaniem // przyjaźnią // miłością*

* PROKAZOVAT // CHO VAT – chovat sympatie // úctu // uznání // prokazovat důvěru // přátelit se // milovat

CIESZYĆ SIĘ – *cieszyć się sympatią // przyjaźnią // poważaniem // szacunkiem*

* TĚŠIT SE – těšit se sympatiím // přátelství // úctě // nadějí

ŻYWIĆ – *żywić nadzieję // nienawiść // złość // przyjazne uczucia do kogoś*

* CHO VAT – chovat naději // nenávist // zlo // být někomu přátelsky nakloněn

ZDOBYĆ – zdobyć czyjąś miłość // przyjaźń // sympatię // szacunek // uznanie //
zaufanie

* ZÍSKAT SI – získat si něčí lásku // přátelství // přízeň // náklonnost // sympatie // úcty //
uznání // důvěru

ZYSKAĆ - zyskać czyjąś miłość // przyjaźń // sympatię // szacunek // uznanie

* DOSÁHNOUT – dosáhnout lásky // přátelství // úcty // uznání

Emocje stanowią niezbędny element psychiki człowieka. Człowiek odzwierciedlając otaczającą go rzeczywistość ustosunkowuje się do niej, cieszy się, martwi, kocha, smuci, gniewa, cierpi. To przeżywanie stosunku do otoczenia, jak również do siebie samego, nazywamy emocjami i uczuciami. Dzięki procesom orientacyjnym odzwierciedlamy otaczający nas świat, natomiast ustosunkowując się do świata nadajemy mu zabarwienie emocjonalne. Emocje służą przystosowaniu się do otoczenia i ukierunkowują jego działania. Procesy emocjonalne bywają regulatorami stosunków między człowiekiem a otoczeniem, określają indywidualność człowieka i jego istotę.

4. ZAKOŃCZENIE

Celem mojej pracy pod tytułem „Człowiek w świetle polskiej i czeskiej frazeologii - wybrane zagadnienia” jest pokazanie bogatego zasobu możliwych sposobów wyrażania informacji dotyczących cech charakteru, emocji i stanów psychicznych człowieka.

W pierwszej części – „Przedmiot frazeologii” – przedstawiłam znaczenie frazeologii, zarys historyczny i stan badań frazeologii w Polsce. Przytoczyłam nazwiska najbardziej znanych językoznawców zajmujących się tym działem lingwistyki (S. Skorupka, A. M. Lewicki, A. Pajdzińska, S. Bąba, B. Rejakowa, M. Basaj, D. Rytel). Wy tłumaczyłam sens zabiegu stylistycznego zwanego defrazeologizacją.

W drugim rozdziale pod tytułem „Źródła frazeologizmów” wymieniłam najstarsze słowniki języka polskiego, które rejestrują utrwalone połączenia frazeologiczne. Opisałam metody wzbogacania zasobu frazeologicznego, rodzaje inspiracji i motywacji do tworzenia frazeologizmów oraz wpływy jakim ulegały polskie i czeskie frazeologizmy.

Klasyfikacje związków frazeologicznych zostały opisane w podrozdziale 2.2. gdzie wyjaśniłam terminologię frazeologiczną i trzy klasyfikacje, które zostały opracowane przez Stanisława Skorupkę, Andrzeja Marii Lewickiego i Piotra Müldnera-Nieckowskiego.

Poruszyłam też temat funkcji jakie pełnią frazeologizmy. Określiłam ich główne role - wzbogacanie zespołu wyrazów bliskoznacznych, pomaganie wyrażania emocji i ocen sytuacji.

Trzeci rozdział pt. „Wybrane zagadnienia czeskiej i polskiej frazeologii” stanowi część analityczną pracy, w którym na początku przypomiałam stan badań dotyczących analizy frazeologizmów w języku czeskim i polskim. Wymieniłam także prace opracowane na temat konfrontacji frazeologii obu języków. Pokazałam podobieństwa i także różnice w sposobach obrazowego wyrażania w tych językach.

Następny podrozdział nazwałam „Cechy charakteru ludzkiego”. Tutaj opracowałam analizę frazeologizmów dotyczących charakteru człowieka. O cechach charakteru człowieka możemy uzyskać informacje na podstawie zachowania, reakcji, wyglądu i także sposobu mówienia (*trzymać język na wodzy; mówić, co ślina na język przyniesie; co na sercu, to i na języku*). Z analizy wynika, że sam leksem *charakter* jest często używany dla określenia rodzaju człowieka i oznacza pozytywne lub negatywne cechy charakterowe. Na pobudliwość wpływają w dużym stopniu substancje cieleśne, takie jak

krew i żółć. Ich temperatura oddziałuje na zachowanie człowieka, jego opanowanie, spokój, gwałtowność itd. (*ciepła, gorąca, zimna krew*). Decydująca rola we frazeologii dotyczącej charakteru jest przypisywana *sercu*. W zależności od typu człowieka może być *serce czyste, dobre, złe, lwie, złote, wielkie, małe, lodowate, kamienne, twarde, miękkie, rycerskie* itd. Kolejnym ważnym komponentem wielu wyrażen zawierających pozytywną i negatywną charakterystykę człowieka jest *głowa* (*ciasna, kwadratowa, barania, otwarta, mądra*). Za zdolności myślenia, poznawania formułowania sądów i radzenia sobie w życiu jest odpowiedzialny *rozum* (*chłodny, chłopski, zdrowy*). Cechy charakteru człowieka możemy wnioskować też z *twary* (*sympatyczna, szlachetna, nerwowa, zawzięta*). Cechy osobowości i zachowania człowieka w interpretacji językowej są obrazowane także za pomocą leksemów *czoło* (*rozumne, dumne, wyniosłe*) i *ucho* (*długie uszy*). *Kark* i *kręgosłup* są stosowane jako synonimy charakteru (*człowiek z/bez charakteru*). Dla wyrażenia różnych cech charakteru ludzkiego można użyć także bogaty zbiór porównań do zwierząt (*cielę na niedziele, dumny jak paw, jak pies ogrodnika, odważny jak lew, uparty jak baran* itd.).

Na podstawie analizy doszłam do wniosku, że cechy charakteru mogą do kogoś należeć (*darzyć zaufaniem, mieć pewność siebie, mieć szacunek*), można wpływać na ich kształtowanie (*rozwijać talent, zdobywać respekt, wzmocnić pewność siebie*), niektóre cechy można utracić (*tracić moralny charakter*), ale także odtworzyć (*przywrócić do czci*). Cechy charakteru można też pielęgnować (*dochowywać wierności, dotrzymać obietnicy*).

W kolejnym podrozdziale pokazałam sposoby opisywania naszych uczuć i kondycji psychicznej. Doszłam do wniosku, że frazeologizmy określające emocje człowieka najczęściej zawierają rzeczownikową nazwę uczucia, albo słowa nazywające części ciała związane według konwencji z pewnymi uczuciami. Decydującą rolę w życiu uczuciowym przypisuje się *sercu*. Frazeologizmy zawierające leksem *serce* określają przeżywanie różnorodnych uczuć, oznaczają miłość, dobroć, niewinność, szczerłość, życzliwość, pomoc, współczucie, przyjaźń (*nosić kogoś w sercu, mówić od serca, stracić serce*). Do określenia gniewu, nienawiści, złości itp. są stosowane frazeologizmy, których komponentem jest *wątroba i żółć* (*ktoś leży komuś na wątrobie, pisać piórem maczanym w żółci*). *Nerwy* decydują o pewnych stałych cechach psychicznych i o równowadze uczuciowej człowieka (*mieć nerwy ze stali, działać komuś na nerwy*). Różnorodne emocje i stany psychiczne łączymy również z *głową ludzką* (*spokojna głowa, podnosić głowę, chować głowę w piasek*). Postawę i reakcję uczuciową człowieka w relacjach z

innymi ludźmi reprezentuje *twarz*. Mimika twarzy może wyrażać wszelkie stany duszy człowieka (*radość odbija się komuś na twarzy, niewzruszona twarz, surowa twarz*). Stan duszy można wyrażać także wzrokiem, *oczy* są więc także ważnym elementem w interpretacji językowej. Na podstawie obserwowania *oczu* można formułować sądy o człowieku (*widzieć coś po oczach; złe, radosne, rozkochane oczy*). Obraz uczuć widoczny jest także przy przyglądaniu się *nosu* (*pociągać nosem, mieć muchy w nosie*). Obraz emocji jest dostrzegalny również w wyrażeniach zawierających leksem *usta* (*drżące usta, skrzywić usta, zacięte usta*). Z obrazowaniem emocji i stanów psychicznych wiąże się też leksem *ucho* (*krew tętni w uszach, zaczerwienić się po uszy*). Różnorodne emocje i stany duchowe okazuje także *czoło* (*zmarszczyć czoło, zachmurzyć czoło*).

Podaję także przykłady stanów fizycznych i reakcji, które mogą być spowodowane poprzez stany emocjonalne. Okazuje się, iż uczucia zwykle rządzą człowiekiem, nie człowiek uczuciami (*kimś zawładnął gniew, ulec namiętności*). W momencie pojawienia się emocji nie ma człowiek żadnego wpływu, ale może mieć wpływ na ich dalszy przebieg (*hamować gniew, przewycięzać strach*). Emocje mogą mieć większą intensywność (*w kimś rośnie radość*) albo się mogą zmniejszać (*gniew opada*). Wysokie natężenie uczuć jest porównywane do ognia / płomienia (*płonąć nienawiścią*) i zmienne natężenie emocji można porównać do wody (*fala nienawiści, przyptyw energii*). Silne uczucia są wyrażane w sposób oznaczający koniec funkcjonowania ludzkiego życia (*umierać z ciekawości, mdleć ze strachu*). Niektóre emocje zagrażają fizycznie człowiekowi (*szaleć z bóli*) i inne wpływają na niego w sposób pozytywny (*cieszyć się sympatią*).

W trakcie pisania największe zainteresowanie wzbudziło we mnie odkrywanie znaczeń i odpowiedników pojedynczych związków frazeologicznych. Powyższe trafne, dosadne i zazwyczaj obrazowe wartościowanie pozajęzykowej rzeczywistości we frazeologii jest przejawem długotrwałego ludzkiego doświadczenia, przenikliwego poznania faktów i powiązań oraz zadziwiającej ludowej mądrości. W jednostkach frazeologicznych zakomponowane są cenne życiowe i moralne pouczenia, które mają ogólnoludzką ważność. I z tego powodu uważam, że warto posługiwać się frazeologizmami.

5. RESUMÉ

Cílem mé práce pod titulem „Člověk ve světle polské a české frazeologie - vybrané okruhy” je ukázat bohatou zásobu možných způsobů vyjádření informací týkajících se charakterových vlastností, emocí a psychických stavů člověka.

V první části - „Předmět frazeologie” - jsem představila význam frazeologie, nástin dějin a stav vědeckého výzkumu frazeologie v Polsku. Uvedla jsem jména nejznámějších jazykovědců zabývajících se tímto odvětvím lingvistiky (S. Skorupka, A. M. Lewicki, A. Pajdzińska, S. Bąba, B. Rejakowa, M. Basaj, D. Rytel). Vysvětlila jsem smysl stylistického procesu zvaného defrazeologizace.

Ve druhé kapitole pod titulem „Zdroje frazémů” jsem vyjmenovala nejstarší slovníky polského jazyka, které zaznamenávají ustálená frazeologická spojení. Popsala jsem metody obohacování frazeologické zásoby, druhy inspirací a motivací k tvoření frazémů a také vlivy jakým podléhaly polské a české frazémy.

Klasifikace frazeologických spojení byly popsány v podkapitole 2.2., kde jsem vysvětlila frazeologickou terminologii a tři klasifikace, které vypracovali Stanisław Skorupka, Andrzej Maria Lewicki a Piotr Müldner-Nieckowski.

Zmínila jsem se také na téma funkcí, jaké plní frazémy. Vymezila jsem jejich hlavní role - obohacování souboru synonym, pomoc při vyjadřování emocí a hodnocení situací.

Třetí kapitola nazvaná „Vybrané okruhy české a polské frazeologie” tvoří analytickou část práce, ve které jsem na začátku připomněla stav vědeckých výzkumů týkajících se analýzy frazémů v českém a polském jazyce. Vyjmenovala jsem také práce napsané na téma konfrontace frazeologie obou jazyků. Ukázala jsem podobnosti a také rozdíly ve způsobech obrazného vyjadřování v těchto jazycích.

Následující podkapitolu jsem nazvala „Lidské charakterové vlastnosti / Charakterové vlastnosti člověka”. Zde jsem vypracovala analýzu frazémů týkajících se charakteru člověka. O charakterových vlastnostech člověka můžeme získat informace na základě chování, reakcí, vzhledu a také způsobu mluvení (*držet jazyk na uzdě; co slina na jazyk přinese; co na srdci, to na jazyku*). Z analýzy vyplývá, že samotný lexém *charakter* je často používaný pro označení druhu člověka a znamená pozitivní nebo negativní charakterové vlastnosti. Na vznětlivost mají velký vliv tělesné látky, takové jako *krev* a *žluč*. Jejich teplota působí na chování člověka, jeho sebeovládání, klid, prudkost atd. (*teplá, horká, studená krev*). Rozhodující role ve frazeologii týkající se charakteru je

připisována *srdci*. V závislosti na typu člověka může být *srdce čisté, dobré, zlé, lví, zlaté, velké, malé, ledové, kamenné, tvrdé, měkké, rytířské* atd. Další důležitou složkou mnoha slovních spojení obsahujících pozitivní a negativní charakteristiku člověka je *hlava (dutá, prázdná, skopová, otevřená, moudrá)*. Za schopnosti myšlení, poznávání formulování úsudků a dovednosti umět si poradit v životě je zodpovědný *rozum (chladný, selský, zdravý)*. Charakterové vlastnosti člověka můžeme usuzovat také podle *tváře (sympatická, ušlechtilá, nervózní, neústupná)*. Individuální vlastnosti a chování člověka jsou v jazykové interpretaci zobrazovány také za pomoci lexémů *čelo (moudré, hrdé, povýšené)* a *ucho (dlouhé uši)*. *Krk a páteř* jsou používány jako synonyma charakteru (*člověk s/bez charakteru*). K vyjádření různých charakterových vlastností člověka lze použít také bohatý soubor přirovnání k zvířatům (*hloupý jako tele, pyšný jako páv, jako zahradníkův pes, odvážný jako lev, tvrdohlavý jako beran* atd.).

Na základě analýzy jsem dospěla k závěru, že charakterové vlastnosti mohou někomu náležet (*prokazovat důvěru, mít sebevědomí, mít úctu*), lze působit na jejich utváření (*rovíjet talent, získávat respekt, posílit sebevědomí*), některé vlastnosti je možné ztratit (*ztáčet morální charakter*), ale také znovu vytvořit (*obnovit čest*). Charakterové vlastnosti je možné rovněž ošetřovat (*zachovat věrnost, dostat slibu*).

V další podkapitole jsem ukázala způsoby popisování našich pocitů a psychické kondice. Došla jsem k závěru, že frazémy označující emoce člověka nejčastěji obsahují substantivní název pocitu, nebo slova nazývající části těla spojené podle konvence s určitými pocity. Rozhodující roli v citovém životě sehrává *srdce*. Frazémy obsahující lexém *srdce* označují prožívání různých pocitů, vyjadřují lásku, laskavost, nevinnost, upřímnost, náklonnost, pomoc, soucit, přátelství (*nosit někoho v srdci, mluvit od srdce, ztratit srdce*). K označení hněvu, nenávisti, zlosti atp. jsou používány frazémy, součástí kterých jsou *žaludek* a *žluč* (*někdo mu leží v žaludku, psát perem namočeným do žluče*). *Nervy* rozhodují o určitých stálých psychických vlastnostech a o citové rovnováze člověka (*mít nervy ze železa, jít někomu na nervy*). Rozmanité emoce a psychické stavy spojujeme rovněž s *lidskou hlavou* (*klidná hlava, zvedat hlavu, schovat hlavu do písku*). Postoj a citovou reakci člověka ve vztazích s jinými lidmi reprezentuje *tvář*. Mimika tváře může vyjadřovat veškeré stavy duše člověka (*radost se někomu odráží ve tváři, lhostejná tvář, přísná tvář*). Stav duše lze vyjadřovat pohledem, *oči* jsou tedy také důležitou součástí v jazykové interpretaci. Na základě pozorování *očí* je možné formulovat soudy o člověku (*vyčíst někomu něco z očí; zlé, radostné, zamilované oči*). Obraz pocitů je zjevný též při prohlížení *nosu* (*popotahovat nosem, něco přeletělo přes nos*). Obraz emocí je viditelný

rovněž ve slovních spojeních obsahujících lexém *ústa* (*chvějíci se ústa, křivit ústa, sevřené rty*). Se zobrazováním emocí a psychických stavů je spojován také lexém *ucho* (*krev pulsuje v uších, začervenat se až po uši*). Různorodé emoce a duševní stavy ukazuje též *čelo* (*svrašťovat čelo, zamračit čelo*).

Uvedla jsem také příklady fyzických stavů a reakcí, které mohou být způsobené emocemi. Ukazuje se, že pocity obvykle ovládají člověka, nikoliv obráceně (*někoho se zmocnil hněv, podlehnout vášni*). V momentě výskytu emocí nemá člověk žádný vliv, ale může ovlivnit jejich další průběh (*krotit hněv, překonávat strach*). Emoce mohou mít větší intenzitu (*v někom roste radost*) nebo se mohou zmenšovat (*hněv ustupuje*). Vysoká intenzita pocitů je porovnávána k ohni / plameni (*hořet nenávistí*) a proměnlivou intenzitu emocí lze porovnat k vodě (*vlna nenávisti, příliv energie*). Silné pocity jsou vyjadřovány způsobem označujícím konec lidského života (*umírat zvědavostí, omdlévat strachy*). Některé emoce člověka fyzicky ohrožují (*šilet bolestí*) a jiné ho ovlivňují pozitivně (*těšit se sympatiím*).

Během psaní ve mně největší zájem budilo odhalování významů a hledání ekvivalentů jednotlivých frazeologických spojení. Výše uvedené výstižné, důrazné a zpravidla expresivní hodnocení mimojazykové skutečnosti ve frazeologii je projevem dlouhodobé lidské zkušenosti, pronikavého poznání faktů a spojitostí jak i obdivuhodné lidové moudrosti. Ve frazeologických jednotkách jsou obsaženy cenné životní a morální poučení, které mají všelidskou platnost. A z tohoto důvodu se domnívám, že stojí za to používat frazémy.

6. SUMMARY

The aim of the present essay, „The Concept of Human Being in Polish and Czech Phraseology: Selected Areas,“ is to show the rich thesaurus of expressions that carry contents linked to human traits of character, emotions, and psychological states.

In Chapter I, „The Subject of Phraseology,“ I provide an outline of the significance of phraseology, of its history and of the present state of research in Poland. The most important linguists that focus on this branch of linguistics are cited here, such as S. Skorupka, A. M. Lewicki, A. Pajdzińska, S. Bába, B. Rejakowa, M. Basaj, and D. Rytel. I explain the meaning of the stylistic process called „de-phraseologizing“.

In Chapter II, „Sources of phrasemes“, I list all the earliest dictionaries of the Polish language that record stabilized phraseological expressions. I describe the manners of possible enriching of the phraseological thesaurus, the kinds of inspirations and motivations that incite towards creating phrasemes, and the kinds of influences that have affected phrasemes in Polish and in Czech.

In sub-chapter 2.2, I describe the classification of phraseological expressions. I also explain here the terminology of phraseology and the three classifications provided by Stanisław Skorupka, Andrzej Maria Lewicki and Piotr Müldner-Nieckowski.

I also mention what the functions are that are fulfilled by phrasemes, whose main roles I delimit: the enriching of the thesaurus of synonyms, assistance in expressing emotions, and evaluating situations.

Chapter 3, „Selected Areas in Czech and Polish Phraseology“, constitutes the analytical part of the present essay. At the beginning, I sketch the present state of research regarding analysis of phrasemes in Czech and in Polish. I also provide a list of publications that establish a comparison between the phraseologies of the two languages. I demonstrate the similarities and differences in the image-like expressions current in both languages.

Chapter 4, „Human Traits of Character“, offers an analysis of those phrasemes that concern human character. Information regarding the features of a human being can be gathered from behavior, external appearance, and also manner of speech (cf. The Czech phrases *držet jazyk na uzdě; co slina na jazyk přinese; co na srdci, to na jazyku*). Our analysis shows that the very lexeme *character* is frequently used to designate the human species and signifies either positive or negative traits of character. Impulsiveness is

greatly influences by bodily juices, such as *blood* and *gall*. Their temperature affects a person's behaviour, her self-control, calm or aggressivity etc. („hot blood“, „cold blood“). Within the area of phraseology related to character, a crucial role is ascribed to the *heart*. Depending on one's nature, one's heart may be „pure“, „good“, „evil“, „lion“, „golden“, „large“, „small“, „icy“, „stony“, „hard“, „soft“, „noble“ etc. Another important ingredient of many verbal turns containing a positive or negative characterization of a human being is the *head*, which can be „empty“, „sheep-like“, „open“, „wise“. To think, to cognize, to formulate conclusions and to be able to find one's way in life is the responsibility of *reason* or *sense* (cf. *cool reason*, *common sense*). We can make deductions regarding one's character also from the *face* (which is then *nice*, *noble*, *nervous*). Individual features and human behavior are captured by the linguistic interpretation also by means of the lexemes *brow* (*wise*, *proud*, *arrogant*) and *ear* (*long ears*). The lexemes *neck* and *backbone* are also used as synonyms of character (*a person with/without character*). Human characteristics can be also expressed employing the rich thesaurus of comparisons with animals (cf. the Czech turns of phrase *hloupý jako tele*, *pyšný jako páv*, *jako zahradníkův pes*, *odvážný jako lev*, *tvrdohlavý jako beran* etc.).

On the basis of my analysis I come to the conclusions that traits of character can be had (cf. the Czech *prokazovat důvěru*, *mít sebevědomí*, *mít úctu*), it is possible to affect their development (cf. the Czech *rozvíjet talent*, *získávat respekt*, *posílit sebevědomí*), some traits one can lose (cf. the Czech *ztrácet morální charakter*), but also regain (*obnovit čest*). Then also, it is possible to take care of them and maintain them (cf. the Czech *zachovat věrnost*, *dostát slibu*).

In the next sub-chapter I demonstrate the manners of describing our emotions and our overall psychological condition. I conclude that the phrasemes designating human emotions most frequently contain a substantialized designation of a feeling or else words designating bodily segments conventionally linked to certain emotions. A crucial role in emotional life is played by the *heart*. Phrasemes that include this lexeme designate the experience of various emotions and express love, kindness, innocence, sincerity, being of help, sympathy and friendship (cf. the Czech *nosit někoho v srdci*, *mluvit od srdce*, *ztratit srdce*). Anger, hatred etc. are designated by means of phrasemes containing the lexemes *stomach* and *gall* (cf. the Czech *někdo mu leží v žaludku*, *psát perem namočeným do žluče*). The *nerves* are decisive for certain stable psychological features and for one's emotional balance (cf. the Czech *mít nervy ze železa*, *jít někomu na nervy*). Various emotions and psychological states are also linked to the *head* (cf. the Czech *klidná hlava*,

zvedat hlavu, schovat hlavu do písku). One's attitude and one's emotional reaction in relationships with other people is represented by the *face*. The mimics of the face is capable of expressing all the emotional states of the human soul (cf. the Czech *radost se někomu odráží ve tváři, lhostejná tvář, přísná tvář*). One's state of mind can be also expressed by one's look, which is why the *eyes* also constitute an important ingredient of the linguistic interpretation. On the basis of observing the *eyes* one can form conclusions about a human being (cf. the Czech *vyčíst někomu něco z očí; zlé, radostné, zamilované oči*). The presence of emotions is also clearly to be seen on the *nose* (cf. the Czech *popotahovat nosem, něco přeletělo přes nos*) and it comes to the fore in verbal turns that contain the lexemes *mouth* (cf. the Czech *chvějící se ústa, křivit ústa, sevřené rty*), *ear* (cf. the Czech *krev pulsuje v uších, začervenat se až po uši*) and *brow* (cf. the Czech *svrašťovat čelo, zamračit čelo*).

I have listed examples of physical states and reactions that can be caused by emotions. It turns out that normally, emotions control the person and not the other way round (cf. the Czech *někoho se zmocnil hněv, podlehnout vášni*). In the very moment when emotions occur, one has no control whatsoever, yet it is possible to influence their further development (cf. the Czech *krotit hněv, překonávat strach*). Emotions may grow (*v někom roste radost*) or diminish (*hněv ustupuje*). High emotional intensity is compared to flame or fire (*hořet nenávisť*), a fluctuating emotional intensity can be compared to water (*vlna nenávisť, příliv energie*). Strong emotions are expressed by phrases that connote an end of the human life (*umírat zvědavostí, omdlévat strachy*). Some emotions bring physical danger (*šílet bolesti*), others have positive influence (*těšit se sympatiím*).

During writing I found very interesting detecting meanings and searching equivalents of particular phraseological expressions. Above mentioned apposite, emphatic and generally expressive valuation out of lingual reality in phraseology is demonstration of long term human experience, vivid understanding of facts and connexions and also admirable folk wisdom. In phraseological units are involved valuable life and moral advice, which have general human effectiveness. And for this reason I believe it is worth to use phrasemes.

7. BIBLIOGRAFIA

1. BAŁA St., *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań 1989
2. BAŁA St., DZIAMSKA G., LIBEREK J., *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1999
3. BAŁA St., *Materiały do bibliografii frazeologii polskiej*, Poznań 1998
4. BALOWSKI M., CHLEBDA W., *Frazeologia słowiańska*, Opole 2001
5. BARTMIŃSKI J., *Językowy obraz świata*, Lublin 1999
6. BARTMIŃSKI J., *Współczesny język polski*, Lublin 2001
7. BASAJ M., RYTEL D., *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, Katowice 1981
8. BASAJ M., RYTEL D. (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej I*, Wrocław 1982
9. BEČKA J.V., *Slovník synonym a frazeologismů*, Praha 1982
10. BITNETTNEROVÁ D., SCHINDLER F., *Česká přísloví*, Praha 1997
11. ČERMÁK FR., HRONEK J., MACHAČ J. (red.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A-P*, Praha 1994
12. ČERMÁK FR., HRONEK J., MACHAČ J. (red.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné R-Ž*, Praha 1994
13. ČERMÁK FR., HRONEK J., MACHAČ J. (red.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, Praha 1988
14. ČERMÁK FR., HRONEK J., MACHAČ J. (red.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, Praha 1983
15. CZURAK M., *Frazeologia określająca cechy charakteru człowieka*, w: BASAJ M., RYTEL D. (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej, t. IV*, Wrocław 1988, s. 147-151
16. DAMBORSKÝ J., *Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską*, Warszawa 1977
17. FUČÍK B., POKORNÝ J., *Zakopany pes aneb o tom jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví*, Praha 1992
18. HABOVŠTIAKOVÁ K., KROŠLÁKOVÁ E., *Človek v zrkadle frazeológie*, Bratislava 1990
19. KOPALIŃSKI W., *Słownik symboli*, Warszawa 2006
20. KRAWCZYK-TYRPA A., *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław 1987

21. KROŠLÁKOVÁ E., *Kapitoly z frazeológie a veľkomoravskej problematiky*, Nitra 2003
22. LEWICKI, A.M. (red.nauk.), *Problemy frazeologii europejskiej IV*, Lublin 2001
23. LEWICKI, A.M. (red.nauk.), *Problemy frazeologii europejskiej V*, Lublin 2002
24. LEWICKI A.M.(red.), *Statość i zmienność związków frazeologicznych*, Lublin 1982
25. LOTKO E., *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*, Ostrava 1986
26. MAĆKIEWICZ J., *Językowy obraz ciała*, Gdańsk 2006
27. MRHÁČOVÁ E., *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice*, Ostrava 1999
28. MRHÁČOVÁ E., PONCZOVÁ R., *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2003
29. MRHÁČOVÁ E., PONCZOVÁ R., *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice*, Ostrava 2004
30. MÜLDNER-NIECKOWSKI P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003
31. OLIVA K., *Polsko-český slovník*, Praha 2004
32. ORŁOŚ T.Z., *Studia z frazeologii czeskiej i polskiej*, Kraków 2005
33. ORŁOŚ T.Z., HORNÍK J., *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996
34. ORŁOŚ T.Z. (red.), *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*, Kraków 2003
35. PAJDZIŃSKA A., *Związki frazeologiczne nazywające akt mowy*, Lublin 1988
36. PAJDZIŃSKA A., *Wartościowanie we frazeologii*, Język a Kultura III, 1991
37. PIETRAK-MEISER H., *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, Lublin 1993
38. REJAKOWA B., *Mechanizmy językowe w przekładzie związków frazeologicznych na materiale języka polskiego i słowackiego*, Lublin 1994
39. SADOWSKA J., *Pogoda w przysłowiach i przepowiedniach polskich*, Łódź 1996
40. SIATKOWSKI J., BASAJ M., *Słownik czesko-polski*, Warszawa 2002
41. SĘDZIAK H., *Frazeologia i składnia polszczyzny mówionej*, Łomża 2001
42. SKORUPKA S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989
43. *Słownik frazeologiczny*, red.naczelny GŁUCH W., Wrocław 2003
44. *Wielka encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 1964
45. WIERZBICKA A., *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Warszawa 1971

Strona internetowa:

www.frazeologia.pl